

Jaarverslag 2004

Jaarverslag 2004

InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster

Postbus 19197

3501 DD Utrecht

tel.: 070 378 5653

internet: www.agro.nl/innovatienetwerk/

ISBN: 90 – 5059 – 251 – 1

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.
Rapportnr. 05.3.049 (serie basisdocumenten), Utrecht, maart 2005.

Inhoud

	Blz.
Inleiding	1
Groene Ruimte	3
Transitie Duurzame Landbouw	15
Voeding voor een Gezonde Samenleving	37
Lerende Netwerken	47
Communicatie en Beeldvorming	53
Financieel overzicht	55
Bijlagen:	
1. Samenstelling Bestuur	57
2. Samenstelling Bureau	58
3. Samenstelling Taakgroep Groene Ruimte	59
4. Samenstelling Maatschap Transitie Duurzame Landbouw en Taakgroep Transitie Duurzame Landbouw	60
5. Samenstelling Taakgroep Voeding voor een Gezonde Samenleving	62

Inleiding

InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster heeft tot taak het op gang brengen van grensverleggende vernieuwingen in de domeinen landbouw, voeding en groene ruimte. We doen dit door met netwerken van partijen nieuwe, baanbrekende concepten te ontwikkelen en door partijen te mobiliseren om te komen tot praktijkexperimenten. InnovatieNetwerk is in 2001 opgericht door de Minister van LNV, op initiatief van de partijen uit de 'vierhoek': overheid, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen.

In 2004 werden voor meerdere concepten stappen richting introductie in de praktijk gezet. Daarnaast werd een aantal nieuwe ideeën uitgewerkt. Het was dus een jaar van zowel zaaien als oogsten. De aandacht voor ons werk is toegenomen. Eind 2002 werd het communicatiebeleid meer op de media gericht. In 2003 kwamen aan InnovatieNetwerk gerelateerde activiteiten gemiddeld één keer per week in de pers. In 2004 is die media-aandacht meer dan verdrievoudigd. Dit beschouwen we niet alleen als waardering voor ons werk, maar evenzeer voor al die partijen, die samen met ons aan grensverleggende vernieuwingen werken. Dit gezamenlijke werk viel in 2004 ook in de prijzen. Kas als Energiebron (met SIGN) won het 'Ei van Columbus', de duurzaamheidsprijs van 5 Ministeries. Sea Wing (met Wageningen UR en Bureau Transatlantis) won de publieksprijs op de Noordzeedagen.

In 2004 werden de trekkers van de thema's in het Bestuur van InnovatieNetwerk opgenomen. Dit betekende toetreding van de heren Andriessen en Veenhof. Laatstgenoemde trekt het in 2004 gestarte vernieuwende programma Voeding voor een Gezonde Samenleving. In 2004 hebben we, als gevolg van ziekte, mw. Beckers helaas moeten missen. We hopen in 2005 weer van haar inspirerende bijdragen in het bestuur te kunnen profiteren.

InnovatieNetwerk is er niet alleen voor het ontwikkelen van ideeën voor grensverleggende vernieuwingen. We willen die ideeën ook in de praktijk tot werking laten komen. In 2004 werd Kas als Energiebron overgedragen aan een Stuurgroep met overheid en bedrijfsleven. De voorbereiding van een pilot in Bergerden is in een vergevorderd stadium. Een aantal bedrijven richtte de onderneming Coolboxx op, gebaseerd op een vernieuwend concept voor internationaal transport van versproducten. Landelijk is veel dynamiek gaande rondom de realisatie van meerdere vormen van agroparken. Het Platform Agrologistiek heeft zich aan enkele van die initiatieven verbonden. De Tuinbouwcluster Academie werd door het bedrijfsleven opgericht en het Tuinbouwcluster Innovatiefonds is zover voorbereid, dat het vermoedelijk in 2005 van start kan gaan. Voor het concept Grasol, gericht op duurzame verwerking van natuurgras, is, in samenwerking met o.a. Staatsbosbeheer, een pilot in voorbereiding. Voorbereidingen werden gestart voor een landelijke introductie van de smaaklespakketten.

Het realiseren van praktijkexperimenten voor grensverleggende vernieuwingen in de groene ruimte is ingewikkelder dan voor de agrosector, waarbij experimenten met één of enkele ondernemers kunnen worden gestart. Ruimtelijke vernieuwingen hebben een andere schaal en een aanzienlijk gecompliceerder netwerk van partijen. Hier wordt veel aandacht besteed aan het veranderen van de manier van denken over het ruimtelijk beleid, zoals bijvoorbeeld met Nieuwe Dorpen is gebeurd.

In 2004 is ook gestart met meerdere nieuwe initiatieven. Van Boerderij naar Buurderij, een analyse van patroonverstoringen op het platteland, trok veel aandacht, omdat het op een nieuwe manier een hardnekkige problematiek benadert. In 2004 werd in bijzondere netwerken gestart met mogelijke ontwerpen voor een Buurderij. Het essay 'Kwetsbare vanzelfsprekendheden rond natuur' leidde tot belangstelling vanuit zowel

het beleid als maatschappelijke organisaties. Andere nieuwe interessante trajecten zijn Gruitsjop, Schone Lei, Nieuwe Rivieren en Robuuste Veehouderij. Een eerste rapport over laatstgenoemde onderwerp kreeg zeer veel aandacht in de pers.

InnovatieNetwerk is een kleine organisatie, die met netwerken tot ideeontwikkeling en implementatie wil komen. In 2001 is er een succesvolle alliantie met SIGN (glastuinbouw) aangegaan. Deze zal worden gecontinueerd. In 2004 is in samenwerking met NZO en LTO Courage opgericht, een alliantie gericht op ingrijpende vernieuwingen in de melkveehouderij. Verder onderhoudt InnovatieNetwerk nauwe samenwerkingsrelaties met de in 2004 gestarte Bsik-programma's Transforum Agro en Groen, Leven met Water en Habiforum.

InnovatieNetwerk is een pioniersorganisatie, die voor een belangrijk deel zelf aanpakken voor systeeminnovaties moet ontwikkelen. In 2004 is, in samenwerking met prof. Grin, veel energie gestoken in het analyseren van de aanpak van verschillende trajecten ten einde te komen tot een repertoire voor het ontwikkelen én implementeren van grensverleggende vernieuwingen. Dit vormde tevens de basis voor een leerconferentie in november, waaraan door ruim 100 mensen uit verschillende domeinen werd deelgenomen. Het recent opgericht Competentie Centrum voor Transities (CCT) zal het stokje voor het domeinoverschrijdende leren overnemen.

In 2005 wordt InnovatieNetwerk geëvalueerd. Deze evaluatie zal door onszelf worden gevoed met externe imago-onderzoeken, analyses van onze aanpak gericht op het vergroten van onze professionaliteit, en een nieuwe inhoudelijke agenda. Een eerste imago-onderzoek begin 2004 leverde een positief beeld op. Ruim 80% van de respondenten beoordeelde ons werk van goed tot uitstekend.

In een brief aan de Tweede Kamer heeft de Minister aangegeven dat hij ook de komende jaren belangrijke bijdragen verwacht van InnovatieNetwerk en hij sprak zich uit voor het continueren van de allianties met SIGN en Courage. Wij beschouwen dit als een zeer motiverende steun in de rug.

Groene Ruimte

1. Doel en ambitie

De ambitie voor het thema groene ruimte is het ontwikkelen en tot uitvoering brengen van vernieuwende, grensverleggende en toekomstgerichte concepten die er voor zorgen dat de groene ruimte zich op een duurzame wijze ontwikkelt, in de zin dat aan alle drie de P's (People, Profit en Planet) optimaal aandacht besteed wordt.

Het hoofdprobleem ten aanzien van de groene ruimte is dat zó veel mensen en partijen die groene ruimte willen gebruiken, dat het onmogelijk is alle claims afzonderlijk in te willigen. Er moet een Ecologische Hoofd Structuur worden gerealiseerd, de aanleg van (spoor)wegen vraagt om ruimte, er is behoefte aan waterberging, nieuwe woonwijken en industrieterreinen moeten worden ontwikkeld enz. Tegelijkertijd staat de landbouw, de traditionele drager van het landschap, onder druk. Subsidies worden afgebouwd en deze sector wordt steeds meer gezien als een economische activiteit die het inkomen uit de markt moet verdienen. Maar in diverse regio's zijn de omstandigheden voor concurrentie op wereldschaal ongunstig, bijvoorbeeld omdat er sprake is van kleinschalige landschappen die we willen behouden (terwijl de concurrentie vraagt om schaalvergroting) of omdat mogelijk toekomstig stedelijk gebruik van de grond een prijsopdrijvende werking heeft. Kenmerkend is verder dat het onderscheid tussen stad en platteland vervaagt.

Er is dus sprake van veel uiteenlopende belangen en ontwikkelingen. In dergelijke omstandigheden zijn gesprekken over gedeeld gebruik noodzakelijk. Die gesprekken leiden echter vaak tot onduurzame oplossingen en acties in die zin dat een of meer aspecten van duurzaamheid (people, profit en planet) onvoldoende aandacht krijgen. Bovendien houden die oplossingen en acties vaak onvoldoende rekening met autonome lange termijn ontwikkelingen en trendbreuken zoals bijvoorbeeld klimaatveranderingen, vergrijzing, en dergelijke. Voor deze tekortkomingen zijn drie oorzaken aan te geven:

- a. Het ontbreekt vaak aan inspirerende inhoudelijke voorbeelden van gedeeld gebruik, waarin autonome lange termijn ontwikkelingen en trendbreuken zijn verdisconteerd;
- b. Het ontbreekt aan voldoende kennis over nieuwe organisatievormen die het beheer bij gedeeld gebruik regelen. Bovendien belemmert soms de huidige organisatie – vanwege vigerende belangen – het zoeken naar nieuwe oplossingen;
- c. Er zijn nog weinig goede voorbeelden van processen die leiden tot de gewenste nieuwe gezamenlijkheid.

Het ontwikkelen van nieuwe concepten gebeurt uiteraard in nauwe interactie met “de praktijk”. Voor elk concept zal daarom geprobeerd worden regio's te interesseren voor een pilotproject.

Eind 2005 zouden er tenminste vijf nieuwe concepten op de rails gezet moeten zijn. Vier concepten zijn op dit moment al min of meer robuust: Nieuwe Dorpen, Hergebruik reststromen natuurbeheer/Grasol en de Bsik-programma's Vernieuwend Ruimtegebruik en Leven met Water. Andere kansrijke onderwerpen zijn onder andere:

- Nieuwe concepten voor landschapsbeheer;
- Tijdelijke natuur;
- Zandgenoten;
- Nieuwe Rivieren.

Subthema's

Zoals hiervoor aangegeven is de ambitie van het thema het ontwikkelen en tot uitvoering brengen van vernieuwende, toekomstgerichte en grensverleggende concepten. Daarbij kan gedacht worden aan onderwerpen als Nieuwe Dorpen of ontwerpen voor beheer van de kwaliteiten van cultuurlandschappen. Concepten worden primair ontwikkeld door het uitvoeren van projecten. Daar ligt dus ook de nadruk op.

Om echter te kunnen bepalen of de projecten voldoende gespreid zijn over het brede thema groene ruimte, is een handig hulpmiddel het onderscheiden van subthema's. De subthema's zijn niet bedoeld om het thema groene ruimte nader in te perken, maar als een eerste check op de vraag of we voldoende breed aan het werk zijn. Bovendien gaat het eerder om aanvliegroutes dan om afbakeningen, omdat we immers proberen problemen in hun integrale context te zien.

1. Landschap en natuur

Het probleem hier is dat economische ontwikkeling als vijand van landschappelijke en natuurlijke kwaliteit wordt gezien, en dat het proces van het betrekken van burgers en bedrijven bij het beleid nog maar net (de nota Natuur voor mensen) is begonnen. Dit leidt aan de ene kant tot grote financiële problemen ten aanzien van natuur en landschap, en aan de andere kant tot een beperkt draagvlak voor wat er wordt gedaan.

De ambitie is het zodanig benutten van de economische dynamiek dat ook het landschap en de natuur zich optimaal kunnen ontwikkelen, en wel op een zodanige wijze dat ook rekening gehouden wordt met heersende en vooral toekomstige waarden en normen.

Om die ambitie waar te maken worden onder andere nieuwe financiële en organisatorische concepten voor landschapsbeheer ontwikkeld en wordt gezocht naar slimme combinaties van rode en groene functies en een betere afstemming tussen stad en platteland.

2. Water

Tot op dit moment zijn we in Nederland op een erg technische manier met water omgegaan. Het idee was dat met verhoging van dijken, het aanleggen van waterkeringen en meer van dat soort ingrepen het water beheerst zou kunnen worden. De gebeurtenissen de afgelopen jaren hebben geleerd dat deze strategie een illusie is. Kort na elkaar is Nederland getroffen door een aantal flinke (soms bijna) overstromingen. In 2003 had ons land te kampen met ernstige droogte.

We willen aansluiten bij de beleidsambitie om te komen van een strategie die samengevat kan worden met de termen "water weren" naar een strategie die meer de nadruk legt op wat samengevat kan worden met de woorden "water accommoderen". Het gaat er bij dit subthema om de kansen die deze nieuwe strategie biedt voor de groene ruimte (landbouw, natuur en landschap, recreatie en wonen) zichtbaar te maken. Daarbij is de uitdaging burgers en overheden te verleiden met nieuwe ontwerpen die tot de verbeelding spreken. In die concepten zal het watersysteem het ordenend principe zijn en de richtinggevende factor voor bij het concept te betrekken actoren. Aandacht wordt ook besteed aan institutionele belemmeringen om op een andere manier om te gaan met water.

3. Wonen en werken

Aan de ene kant wordt steeds betoogd dat een economisch sterk landelijk gebied nodig is om weerstand te bieden tegen ruimteclaims vanuit de stad, maar aan de andere kant is men zeer beducht dat er economische activiteiten worden ontwikkeld die de eigenheid van het landschap aantasten. Dat leidt tot gemiste kansen. Wat betreft het wonen speelt een breed scala aan problemen op het platteland, zoals

onvoldoende woonruimte voor starters en het wegvallen van voorzieningen en sociale cohesie.

De ambitie is hier om de maatschappelijke behoeften ten aanzien van wonen en werken in het landelijk gebied op een duurzame manier te realiseren. Deze ambitie wordt met name gerealiseerd via het ontwikkelen van het concept Nieuwe Dorpen.

4. Regionale vernieuwing

In de eerste drie subthema's zijn de aanliegroutes voor een duurzame groene ruimte landschap en natuur, water en wonen/werken. De nadruk ligt hierbij op inhoud en organisatie, hoewel ook aandacht aan het proces wordt besteed. De ervaring leert dat veel vernieuwingen niet van de grond komen omdat (sommige van) de betrokken partijen belang hebben bij handhaving van de status-quo. Vaak is dat lastig te doorbreken. Daarom wordt een vierde subthema onderscheiden waarin concepten ontwikkeld worden om van de huidige situatie naar de gewenste situatie te komen. Het probleem waar het hier om gaat is dat het lastig is om in een situatie met veel partijen en veel belangen, die soms ook heel verschillend zijn, het eens te worden over inhoudelijke en organisatorische concepten die duurzaam zijn in de zin dat op eenduidige wijze aandacht besteed wordt aan de onderdelen people, profit en planet, en die ook voldoende rekening houden met belangrijke autonome ontwikkelingen en trendbreuken zoals vergrijzing, klimaatverandering en zo meer.

De ambitie hier is om, gekoppeld aan inhoudelijke onderwerpen, te komen tot nieuwe procesconcepten die aangeven hoe partijen de bovengeschetste problemen om te komen tot een duurzame en toekomstgerichte inhoud en organisatie het hoofd kunnen bieden.

Het belangrijkste nieuwe concept hier betreft een ontwerp voor een volgende generatie gebiedsgericht beleid. Ten aanzien van dit subthema wordt nauw samengewerkt met het thema Lerende Netwerken.

2. Projecten

Algemeen

- In 2004 zijn de ICES/KIS(Bsik-)voorstellen "Vernieuwend Ruimtegebruik" (voorheen geheten: Systeeminnovatie Ruimtegebruik en Gebiedsontwikkeling Stad en Land) en "Leven met Water" gegund. Voor dit laatste programma is een uitvoeringsorganisatie mee opgericht en is een medewerker aangetrokken die deels bij InnovatieNetwerk en deels bij deze organisatie zal verblijven. Het programma Vernieuwend Ruimtegebruik wordt samen met Habiforum uitgevoerd.
- De eerste fase van het project 'Zoekopdracht internationaal', waarin gespeurd is naar organisaties in het buitenland die vergelijkbaar zijn met InnovatieNetwerk, is afgerond met een intern document. Het blijkt dat er geen geheel identieke organisaties zijn, maar wel organisaties die op onderdelen overeenkomsten vertonen. In de volgende fase zal getracht worden om samen met een of meer van deze organisaties een internationale bijeenkomst te organiseren.
- De tussentijdse evaluatie van het Nationaal Netwerk voor Plattelandsontwikkeling (LEADER+-netwerk) waarin InnovatieNetwerk participeert heeft plaatsgevonden. Conclusie daaruit is dat in de opstartfase de dingen grotendeels goed gedaan zijn. Er is echter een volgende stap nodig qua verdieping, verbreding, communicatie en leren om in de komende jaren het netwerk meer actief en zelfregulerend te maken.

Landschap en natuur

- *Nieuwe concepten voor landschapsbeheer.*
Het project, dat als doel heeft het ontwikkelen van nieuwe concepten voor beheer van landschap in een situatie waarin concurrerende productielandbouw niet meer mogelijk is (denk bijvoorbeeld aan Veenweidegebieden), heeft in 2004 nog niet tot doorbraken geleid. Wel is gekeken of het systeem van de VISA-card als voorbeeld zou kunnen dienen voor het landelijk gebied. In dit systeem hebben heel

verschillende banken (grote en kleine, rijke en arme) een manier ontwikkeld om gezamenlijk een creditcard te exploiteren.

Tijdens een workshop in september is met een aantal experts gekeken of de daarbij gehanteerde systematiek aanknopingspunten biedt voor beheer van gebieden door een consortium van partijen. Als voorbeeld is de Amstelscheg bij Amsterdam genomen om zo het idee nader te concretiseren en eventueel toe te passen.

- *Kwetsbare vanzelfsprekendheden rond natuur*

In het afgelopen jaar is een publicatie met deze titel verschenen. Daarin wordt nagegaan welke ideeën en regels rond natuur die als 'normaal' beschouwd worden de aanpassing van natuur aan de wensen van de samenleving bemoeilijken. Tevens worden suggesties gedaan om deze kwetsbare vanzelfsprekendheden aan te pakken. Op 19 oktober is het rapport aan enkele prominenten uit de wereld van natuur aangeboden, namelijk Kalden van LNV, Krouwel van RABO Nederland, Langeweg van de ANWB, Putman van ASN Bank, en Wijffels van Vereniging Natuurmonumenten. Verder heeft het rapport geleid tot een discussie over natuur en natuurbeleid in Het Financieel Dagblad.

- *Tijdelijke natuur*

Het onderwerp 'Tijdelijke natuur' gaat over het ontwikkelen van natuur op braakliggende terreinen, zoals bijvoorbeeld nog niet uitgegeven percelen op haventerreinen. Die natuur komt daar niet voor eeuwig, maar tot het moment dat het gebied zijn eigenlijke bestemming krijgt. Bureau Stroming en Stichting Ark hebben een verkenning uitgevoerd waarin nagegaan is wat vanuit de ecologie de kansen en problemen zijn, om hoeveel hectare het potentieel gaat en welke belemmeringen er in de wet- en regelgeving zijn om tijdelijke natuur te ontwikkelen. Deze verkenning verschijnt voorjaar 2005. Ook zal er op hetzelfde moment een essay verschijnen dat specifiek ingaat op de vraag hoe Brusselse en Haagse regelgeving kunnen omgaan met het fenomeen Tijdelijke Natuur. Met het Havenbedrijf Rotterdam is gesproken over een pilot (experiment). Verdere besprekingen zijn pas mogelijk als over de juridische aspecten meer helderheid is ontstaan.

- *Grasol*

Samen met Staatsbosbeheer, BTG (een bedrijf voor innovatieve technologie), DCO (Duurzame Chemische Ontwikkeling) en de Nationale Investeringsbank is nagegaan of het technisch en financieel-economisch mogelijk is natuurgras (dat nu vaak als afval wordt gestort) via een proces van pyrolyse om te zetten in olie. Dat lijkt mogelijk, maar brengt in den beginne de nodige risico's met zich mee in verband met de benodigde opschaling van de bestaande technieken. Om die risico's te leren beheersen wordt door een consortium van partijen, gefaciliteerd door InnovatieNetwerk, een pilot ontwikkeld. De ontwikkeling van deze pilot zal in 2005 nog ondersteuning van InnovatieNetwerk behoeven.

- *Natuur en gezondheid*

De verkenning aangaande dit onderwerp is in het afgelopen jaar uitgebracht door de Raad voor Ruimtelijk Milieu- en Natuuronderzoek en Gezondheidsraad onder de titel 'Natuur en gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden'. Naast InnovatieNetwerk werd dit project ook ondersteund door de COS, de RGO en de RLG. Het rapport is het eerste deel van een tweeluik, en bevat een inventarisatie van de wetenschappelijke kennis over de relatie tussen natuur en gezondheid.

Op 10 november is het NIDO-programma 'Landbouw en Groen voor een Gezonde Samenleving' afgesloten met een conferentie. InnovatieNetwerk heeft op de conferentie een workshop verzorgd. Een afsluitende publicatie zal in 2005 verschijnen. De samenwerking met het NIDO is daarmee afgerond. De volgende stap zal zijn om de opgedane inzichten en contacten om te zetten in initiatieven

voor een verrassend nieuw concept.

Water

- *Zandgenoten*

In dit project is een concept ontwikkeld waarbij zandwinning niet langer gezien wordt als een noodzakelijk kwaad, maar als een positief gebeuren waarmee maatschappelijke doelen gerealiseerd kunnen worden die in ieders belang zijn. Consequentie zal wel zijn dat zandwinning op kleinere schaal zal moeten plaatsvinden dan tot dusverre, hetgeen een aanpassing van de sector vergt. Aan Bureau Strooming en Stichting Ark is gevraagd het concept verder uit te werken. Het afgelopen jaar is een voortgangsrapportage uitgebracht, alsook een flyer en een Engelse vertaling hiervan. De flyer wordt wijd verspreid en zo gebruikt om relevante partijen bekend te maken met het project.

Gepland staat dat in 2005 dit project geconcretiseerd zal worden voor twee concrete cases, namelijk een verrommelde stadsrandzone en in een gebied waar natuur ontwikkeld moet worden.

- *Freude am Fluss*

Dit project richt zich op de vraag of waterberging dat nu vooral NIMBY-gedrag uitlokt (not in my backyard), zo aantrekkelijk gemaakt kan worden dat mensen er graag aan mee willen werken (PLIMBY: please in my backyard). In 2003 is een aanvraag ingediend bij Interreg. Deze is gehonoreerd. Per 1 oktober 2003 is dit meerjarige project van start gegaan. InnovatieNetwerk speelt overigens in dit sterk op onderzoek gerichte project een relatief kleine rol. KU Nijmegen leidt het project.

- *Nieuwe Rivieren*

Dit project betreft het uitwerken en visualiseren van een nieuw concept voor waterberging, waarbij in plaats van noodopvanggebieden de oplossing gezocht wordt in nieuwe rivieren. Het project is voornamelijk toegespitst op de aanleg van een nieuwe rivier door de Betuwe, die deels via zandwinning kan worden gerealiseerd. Gepoogd is deze binnendijkse route voor rivierveiligheid een rol te laten spelen, als perspectiefvol alternatief, in de discussies over de PKB (Planologische Kernbeslissing) over Ruimte voor Rivieren.

Het project heeft in 2004 grote vorderingen gezien; zo zijn er een voortgangsrapportage, een verslag van een workshop, een flyer en een rapport gepubliceerd; en hebben Nico Beun en vertegenwoordigers van Bureau Strooming (het externe bureau dat InnovatieNetwerk ondersteunt in het project) vele provinciale en gemeentelijke vertegenwoordigers bezocht. Ook zijn meerdere presentaties en workshops betreffende dit onderwerp gehouden, en is het project als voorbeeld van systeeminnovatie aangehaald op de Leerconferentie van InnovatieNetwerk op 11 november jongstleden. Het project is ook aan de orde geweest op de Spiegeldag Water.

Wonen en werken

- *Nieuwe Dorpen casussen*

Een aantal regio's is na Dantumadeel in beeld gekomen voor een pilot. Gemikt is op een regio in verstedelijkt gebied. Er zijn contacten gelegd met de gemeente Bunnik, die waarschijnlijk een bouwopgave krijgt van 5000 woningen en overweegt die woningen via een nieuw dorp te realiseren. Verder zijn er contacten met de Hoekse Waard (zes gemeenten), dat door de aanpak tot dusver (vrijwel alleen bouwen in Oud-Beijerland) de voorzieningen uit veel kernen ziet verdwijnen en via de Nota Ruimte ook een bouwopgave opgelegd heeft gekregen. Daarnaast is Schouwen Duiveland door Hogeschool Zeeland nader bekeken als mogelijke pilot. Om allerlei redenen – buiten onze macht – heeft geen van deze contacten nog tot een pilot geleid.

- *Nieuwe Dorpen aspecten*
Allereerst is gewerkt aan het uitdiepen van het cluster 'sociale aspecten'. Daartoe is een opdracht gegeven aan het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW). Zij zijn nagegaan welke onderwerpen allemaal in het cluster "sociaal" vallen en hebben innovatieve voorbeelden opgespoord. Hun bevindingen zijn vastgelegd in een essay. In het eerste kwartaal van 2005 staan een tweetal bijeenkomsten gepland om het in het essay beschreven gedachtegoed te bespreken met experts. Een tweede aspect dat nader aandacht heeft gekregen is het economisch effect van nieuwe woningen. Er circuleert een cijfer dat elke drie nieuwe huishoudens één arbeidsplaats creëren. Bureau Laagland en Ecorys hebben gewerkt aan een toetsing van dit cijfer en daarover gerapporteerd. Dit essay zal begin 2005 uitkomen. De belangrijkste conclusie is dat er onder voorwaarden weliswaar een economisch effect van nieuwe woningen verwacht mag worden, maar dat dit effect kleiner is dan eerder werd gedacht. Een derde aspect dat aandacht heeft gekregen betreft meer algemeen de vraag welke mogelijkheden er zijn om de economische ontwikkeling en werkgelegenheid in een regio te bevorderen. LEI en Rijksuniversiteit Groningen hebben hier een essay over geschreven dat begin 2005 zal verschijnen.
- *Nieuwe Dorpen Film*
De film 'Het Nieuwe Land Leven', zoals vertoond op de conferentie van 20 november 2003 in de gemeente Dantumadeel, is omgewerkt tot een versie die zonder nadere toelichting te gebruiken is. De herziene film komt begin 2005 uit.
- *Nieuwe Dorpen divers*
Het verslag van de conferentie 'Het Nieuwe Land Leven' van 20 november 2003 is in april dit jaar uitgebracht, evenals het themanummer van het tijdschrift AGORA over Nieuwe Dorpen en het artikel dat STORRM CS samen met Nico Beun en Hans Hillebrand geschreven heeft voor de STT publicatie 'Het Nieuwe Bewonen'.
- *Wonen in lage dichtheden*
In dit project, uitgevoerd door de Stichting CASE, zijn wonen, werken, recreëren, natuur en landschap op nieuwe wijzen gecombineerd en met elkaar in verband gebracht. Hierdoor blijken kansen te kunnen worden benut voor een duurzame ontwikkeling van het landelijk gebied. Centraal in dit alles staat het concept van bouwen in zeer lage dichtheden. De mogelijkheden daarvan zijn door CASE onder de loep genomen en een voorlopig resultaat wordt binnenkort aan InnovatieNetwerk gepresenteerd.
- *Crystal city*
Een verkenning is uitgevoerd naar de mogelijkheden om kassenbouw zo vorm te geven en in te passen in de fysieke, sociale en economische omgeving, dat burgers het niet als verarming maar als verrijking ervaren. Dit heeft geleid tot een flyer en een DVD met voorbeelden. Beide verschijnen naar verwachting in maart-april 2005.
- *Recreatie*
Een workshop met Stichting KIC betreffende systeeminnovaties op het terrein van recreatie heeft 3 maart 2004 plaatsgevonden. Een verslag hiervan is beschikbaar. Momenteel vinden gesprekken plaats met personen binnen en buiten de recreatie om te komen tot een innovatieagenda.

Regionale vernieuwing

- *IBA Veenkoloniën*
Via een quick scan is nagegaan of de IBA-methode (IBA staat voor Internationale Bau Ausstellung) die tot 2000 is toegepast in het Emscher Park (Roergebied) en die nu toegepast wordt in het meer landelijke Fürst Pückler Land, ook bruikbaar zou kunnen zijn voor de Veenkoloniën. Dit blijkt maar deels het geval te zijn.

Gesprekken met een delegatie van de Stuurgroep hebben nog niet tot vervolgcacties geleid.

- *Capaciteitsbevordering gebiedsgerichte systeeminnovatie*
Dit project, waarin bestudeerd is welke competenties en kennis een innovatiemanager machtig moet zijn om effectief zijn werk te kunnen doen, is dit jaar afgerond met een publikatie die voorjaar 2005 zal verschijnen.
- *De "LAT-relatie" tussen interactief beleid en besluitvorming*
Na aanleiding van een rapport van Edelenbosch et al. is op 29 september een workshop georganiseerd voor portefeuillehouders van Nederlandse gemeenten over hoe om te gaan met de discrepantie tussen deze beide facetten van hun werk. Door middel van een 'lagerhuisdebat' met stellingen, deelsessies en plenair overleg kwamen de deelnemers tot 'dromen', ofwel hun ideale situatie. Voor dit ideaalbeeld probeerden zij samen te bedenken hoe dit te bereiken valt. Ook mochten deelnemers schetsen wat voor situaties zij in de dagelijkse praktijk tegenkomen en op elkaars voorbeelden reageren met tips en aanbevelingen. Dit alles werd opgeluisterd door de aanwezigheid van een karikaturist die op een ludieke wijze de door de deelnemers geschetste situaties en henzelf vertolkte in illustraties.
- *Prijsvraag Drentse landbouw*
Tot slot is in 2004 het project omtrent de Drentse landbouwprijsvraag afgerond. In samenwerking met de Provincie Drenthe en enkele noordelijke organisaties was een geldbedrag uitgelofd voor landbouwbedrijven met innovatieve ideeën. InnovatieNetwerk heeft haar steun toegezegd omdat zij benieuwd was of het organiseren van een prijsvraag een goed middel zou zijn om te komen tot systeeminnovatieve concepten. Achteraf moet geconcludeerd worden dat in dit geval de prijsvraag hier niet toe heeft geleid. Dit kwam wellicht vooral door de strenge eisen ten aanzien van de praktische uitvoerbaarheid waaraan de inzenders moesten voldoen.

3. Rapporten

- Ruimte voor nieuwe rivieren – Een nieuwe rivier als ruggengraat voor ruimtelijke ontwikkeling en waterbeheer (rapportnr. 04.2.090, december 2004)
- Innovation Network: The search for international partners (rapportnr. 04.3.43E)
- Nieuwe Dorpen - Ingrijpende opgave landelijk gebied (Hoofdstuk 31 van STT-boek 'Beter bouwen en bewonen', november 2004)
- Nieuwe Dorpen - Verslag van groepsdiscussies met bewoners uit de gemeente Dantumadeel en Dongeradeel (rapportnr. 04.3.042, november 2004)
- AGORA Tijdschrift voor sociaal-ruimtelijke vraagstukken, themanummer Nieuwe Dorpen (oktober 2004)
- Kwetsbare vanzelfsprekendheden rond natuur (rapportnr. 04.2.076, september 2004)
- Verslag workshop 'Rivierkundige berekeningen nieuwe rivier door de Betuwe' d.d. 9 juli 2004 (rapportnr. 04.3.040, september 2004)
- Voortgangsrapportage Zandgenoten! (5 augustus 2004)
- Flyer Sand Partners! (augustus 2004)
- Wat hebben ze nu weer bedacht? Een nieuw dorp in de gemeente Dantumadeel? (rapportnr. 04.3.045, juli 2004)
- Voortgangsrapportage Ruimte voor nieuwe rivieren (24 juni 2004)
- Flyer Room for new rivers (juni 2004)
- Hoofdstukken 'Regiodialoog Noord-Limburg' en 'IBA Veenkoloniën' (Uit: Ontwikkelingsplanologie Lessen uit de Praktijk – Ruimtelijk Planbureau, 2004)
- Natuur en Gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamenlijk

- welbevinden, RMNO i.s.m. InnovatieNetwerk (rapportnr. 2004/09, juni 2004)
- Nieuwe Dorpen in de praktijk - verslag conferentie 'Het Nieuwe Land Leven', Dantumadeel, 20 november 2003 (rapportnr. 04.2.067, april 2004)
- Een tweede jeugd - Onderzoek naar de rol van kleine stations bij plattelandsontwikkeling (rapportnr. 04.2.071, maart 2004)
- Voortgangsrapportage Informele en formele besluitvormingstrajecten (8 maart 2004)

4. Media¹

- Ethisch besef lijkt ver te zoeken, Jan de Ruijter in reactie op publicatie Hans Hillebrand en Bram van de Klundert van 19 november (Het Financieele Dagblad, 31 december 2004)
- Recreatienatuur, Paul Makken in reactie op publicatie Hans Hillebrand en Bram van de Klundert van 19 november (Het Financieele Dagblad, 28 december 2004)
- Rijnstrangen en Lingewaarden: regelkraan voor de Rijntakken, Van Ledden, Akkerman en Meeuwissen (Land+Water, 30 november 2004)
- Wonen en landschapsbeheer (Puur bouwen, 29 november 2004)
- Mét burgers naar meer natuur, Hans Hillebrand en Bram van de Klundert (Het Financieele Dagblad, 19 november 2004)
- Nieuw natuurverhaal moet je in de eerste plaats kunnen beleven, Jan Bos (Van Nature, nr. 11, november 2004)
- Film: De uitbreiding van polder Mastenbroek, Sjaak Langenberg en Theo van den Aker (november 2004)
- Natuurbeleving en natuurbeleid groeien uit elkaar (AgriHolland en IKC RO Nieuwsflits, 20 en 21 oktober 2004)
- Kloof in opvattingen over natuur. InnovatieNetwerk: weinig draagvlak EHS (Agrarisch Dagblad, 20 oktober 2004)
- Interview Nico Beun over Rapportaanbieding Kwetsbare Vanzelfsprekendheden rond Natuur (Radio 1 Journaal, 19 oktober 2004)
- Persbericht 'Innovatiemogelijkheden door andere benadering vanzelfsprekendheden' (InnovatieNetwerk, 18 oktober 2004)
- Maar wat ligt daar op de loer?, Marieke Aarden (de Volkskrant, 16 oktober 2004)
- De redding van het platteland – Het Nieuwe Dorp met hoofdletters, Hans Ibelings (Blad van Nederlandse Architecten, oktober 2004)
- Nieuwe dorpen – Werken aan een Bangkok in het veen (AGORA nr. 4, 2004)
- Dorpsvernieuwing én nieuwe dorpen, Nico Beun en Hans Hillebrand (Noorderbreedte nr. 4, 2004)
- Een toekomst zonder landbouw - Produktielandbouw kan op termijn niet concurreren (P.M.denHaag, 16 september 2004)
- Meer ruimte voor economie - Anders denken over landgebruik, Ton van den Born (Vakblad Groen Onderwijs, nr. 13, 8 september 2004)
- De groene rivier/ Ruimte voor mensen, ruimte voor water, Martin Woestenburg (ResoURce, nummer 13 september 2004)
- Nota Ruimte biedt kans op meer kwaliteit, Hans Hillebrand en John Weebers (Het Financieele Dagblad, 16 juli 2004)
- Leve het dorp, Luuk Kortekaas (Haagsche en Goudsche Courant, 3 juli 2004)
- Groen in de omgeving blijkt gunstig voor gezondheid (Nieuwsbank.nl, 9 juni 2004)
- Ruimte voor de Rivier – Hoe zat dat ook al weer?, Geert van Duinhoven (Vakblad Natuur Bos Landschap, juni/juli 2004)
- Lonkend Rivierenland moet bestuurders uitdagen, Geert van Duinhoven (Vakblad Natuur Bos Landschap, juni/juli 2004)

---

¹Het betreft zowel artikelen over/naar aanleiding van het werk van InnovatieNetwerk, als zelf geschreven artikelen.

- Europese Kaderrichtlijn Water is ook van belang voor terreinbeheerders!, Mariken Fellinger en Jan Streefkerk (Vakblad Natuur Bos Landschap, juni/juli 2004)
- Oude lessen over nieuwe dorpen, Hans Elerie (Noorderbreedte nr. 3, 2004)
- Boeren geven burgers zicht (Veldpost, 10 mei 2004)
- Dementerenden vinden herkenning op zorgboerderij (Veldpost, 10 mei 2004)
- Genomineerden landbouwprijsvraag stellen zich voor (Veldpost, 10 mei 2004)
- Nieuwe Nota Ruimte is zwakgebod en lost niets op (NRC Handelsblad, 28 april 2004)
- Alle landbouwers in de prijzen (Beilen Courant, 27 april 2004)
- Vijf genomineerden krijgen een beloning – Drentse landbouwprijsvraag eindigt als miniplaybackshow (Landbouwblad, 24 april 2004)
- Vijf plannen van agrarische ondernemers beloond (Dagblad van het Noorden, 22 april 2004)
- Drentse landbouwprijs naar vijf ondernemers (AgriHolland, 22 april 2004)
- Reportage over prijsvraag Drenthe (Radio en TV Drenthe, 21 april 2004)
- Plannen agrarische ondernemers beloond (Website Provincie Drenthe, 21 april 2004)
- Vervolg Drentse landbouwprijsvraag, Michèle Herselman (veldpost, 17 april 2004)
- Vijf nominaties voor Drentse landbouwprijsvraag (Het Gezinsblad, 15 april 2004)
- Genomineerden landbouwprijs stellen zich voor, Michèle Herselman (Veldpost, 10 april 2004)
- Reportage over Nieuwe Dorpen (Hart van Nederland, 2 april 2004)
- Seniorenstad beperkt haalbaar in Nederland (Cobouw website, 31 maart 2004)
- Zeeland is dé plek voor seniorenstad, Emile Calon (Provinciale Zeeuwse Courant (31 maart 2004)
- “Taboe op bouwen in buitengebied moet doorbroken” (Cobouw website, 30 maart 2004)
- Nieuw gehucht op het boerenerf, Emile Calon (Wegener Dagbladen Online, 24 maart 2004)
- Vijf nominaties ‘Beter boeren in Drenthe’ (Hoogeveensche Courant, 22 maart 2004)
- “Minister Dekker (VROM) moet heft in handen houden” (De Telegraaf, 22 maart 2004)
- Groenlinks wil nieuwe dorpen rond Doetinchem (De Gelderlander, 22 maart 2004)
- Plan voor nieuwe dorpen bij de stad (Wegener Dagbladen Online, 22 maart 2004)
- Vijf nominaties Drentse landbouwprijsvraag (Landbouwblad, 20 maart 2004)
- Verslag symposium landelijk bouwen, Han Nijenhuis (Aedes Magazine, 19 maart 2004)
- Nederland wordt land van stedelijke netwerken, Bert van Kalles (Het Financieele Dagblad, 18 maart 2004)
- Huizenbouw wordt overal vrijgelaten, Bert van Kalles (Het Financieele Dagblad, 18 maart 2004)
- Jury bezoekt genomineerden (Persbericht Provincie Drenthe, 17 maart 2004)
- Nota Ruimte doodsteek open ruimte Nederland (Milieudefensie Persberichten, 17 maart 2004)
- Mensen willen in ’t groen wonen, Emile Calon (Wegener Dagbladen Online, 17 maart 2004)
- Verbeteringen in groene ruimte vergen systeeminnovatie (AgriHolland, 16 maart 2004)
- “Bouw nieuwe dorpen” (interview met Wim Derksen, directeur Ruimtelijk Planbureau), Willem Nijboer (Aedes Magazine, 10 maart 2004)
- Voorzieningen in dorpen kunnen behouden blijven, Beun en Hillebrand (MO Samenlevingsopbouw, maart 2004)
- Nije doarpen: bestjoerlike boarterij of nije kânsen foar it plattelân?, Jan Pieter Janzen (Doarp, nûmer 7)
- Klein dorp, gigantische woningbehoefte, Marcel van Lieshout (De Volkskrant, 28

- februari 2004)
- Debat: Nieuwe dorpen bouwen in plaats van oude dorpen uit te breiden (KRO-1OpDeMiddag, 26 februari 2004)
- “Nieuw dorp brengt middenstand niet terug”, Jikke Zijlstra (Algemeen Dagblad, 25 februari 2004)
- Gemeenten: Nieuwbouw op afstand (Algemeen Dagblad, 25 februari 2004)
- Bouw villa’s op zand en niet op veen, Alfred de Jager (De Volkskrant, 24 februari 2004)
- Voorbij de Vinex, Martin de Jong (Elsevier, 21 februari 2004)
- Groene Hart is Haags luchtkasteel, Arnold Koper (De Volkskrant, 19 februari 2004)
- Reportage over Nieuwe Dorpen (Twee Vandaag, 17 februari 2004)
- Buiten bouwen is meer dan mooi stenen stapelen, Nico Beun en Hans Hillebrand (Trouw, 14 februari 2004)
- Een starter is altijd de dupe, Freek Staps (NRC Handelsblad, 14 februari 2004)
- Wel wandelen in Groene Hart, niet wonen, Adriaan Guldemonnd en Eric Hees (Trouw, 11 februari 2004)
- Brabant ruilt vervallen stallen in voor serie villawijkjes, Arnold Koper (De Volkskrant, 10 februari 2004)
- Zet de polders open voor ruime huizen, Gerard Marlet (Trouw, 7 februari 2004)
- Groene Hart redden met investeringsfonds, Bert van Kalles (Het Financieele Dagblad, 3 februari 2004)
- Ruimte gewenst voor niet-agrarische bedrijven in reconstructie Salland Twente (Agri Holland, 3 februari 2004)
- “Overheid moet bouwen buiten steden beperken” (Het Financieele Dagblad, 31 januari 2004)
- Klaar is Kats, Bart Jungmann (De Volkskrant, 26 januari 2004)
- Misselijkmakende pastelgetinte zomerhuisjes, Arnold Koper (De Volkskrant, 26 januari 2004)
- Mensen, niet huisjes, maken een dorp, Bert Kisjes (Nederlands Dagblad, 19 januari 2004)
- Weg met de bierviltjes-planologie, Wybo Algra (Trouw, 15 januari 2004)
- Angsten en kansen met bouw in landelijk gebied, Anko de Jong (Leeuwarder Courant, 14 januari 2004)
- Geen landelijke regels voor nieuwe dorpen (Friesch Dagblad, 14 januari 2004)
- Bouwen op platteland krijgt de ruimte (Leeuwarder Courant, 14 januari 2004)
- Wet en regel nekken het dorpscafé, Bert Kisjes (De Volkskrant, 6 januari 2004)
- Nieuwe dorpen.nl, Jan Abrahamse (Noorderbreedte, nummer 1)

5. Lezingen e.d.

- Leiding twee parallelsessies over Nieuwe Rivieren tijdens 6e Spiegeldag Water en Ruimte 2004/ Doorbraken in regie en financiering, Habidorum/ Leven met Water/ Bsik Programma, Rotterdam, Nico Beun tezamen met Wim Braakhekke (Bureau Stroming) (25 november 2004)
- College New villages, new chances tijdens conferentie Interreg III-project Freude am Fluss, Polytechnic University of Milan, Mantova Italië, Hans Hillebrand (4 november 2004)
- Lezing Nieuwe Dorpen tijdens conferentie Interreg III-project Freude am Fluss, Interreg, Mantova Italië, Hans Hillebrand (3 – 5 november 2004)
- College Nieuwe dorpen, nieuwe kansen, Saxion Hogeschool, Deventer, Hans Hillebrand (28 oktober 2004)
- Leider van twee workshops tijdens conferentie Kansen voor het Noorden, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, Nico Beun (14 oktober 2004)
- Lezing ‘Grasol, Pyrolyse-olie uit natuurgras’, Stichting DCO, Wageningen, Henk Huizing (4 oktober 2004)

- Leider deelworkshop binnen InnovatieNetwerk-bijeenkomst 'De "LAT-relatie" tussen interactief beleid en besluitvorming', InnovatieNetwerk, Driebergen, Nico Beun (29 september 2004)
- Voordracht Strategische vragen voor DLO-programma Mensen en Natuur, Ministerie van LNV, Driebergen, Hans Hillebrand (24 juni 2004)
- Presentatie Nieuwe Dorpen, Rijksuniversiteit Groningen Faculteitsvereniging Planologie, Groningen, Nico Beun (3 juni 2004)
- Jurylid prijsuitreiking Drentse landbouwprijsvraag, Provincie Drenthe, Assen, Mevrouw Van Montfrans (21 april 2004)
- Voordracht projectgroep RIHW, Ruimtelijk Inrichting Hoeksche Waard, 's-Gravendeel, Hans Hillebrand (20 april 2004)
- Voorzitterschap workshop Ruim baan voor bouwen in landelijk gebied?, Nestas Communicatie, Apeldoorn, Nico Beun (18 maart 2004)
- Jurylid nominering Drentse landbouwprijsvraag, Provincie Drenthe, Assen, Hans Hillebrand (17 maart 2004)
- College Urban Development and Rural Change in Contemporary Societies, Wageningen UR, Wageningen, Hans Hillebrand (16 maart 2004)
- Presentatie debat Nieuwe Dorpen, Groenlinks Gemeente Doetinchem, Doetinchem, Hans Hillebrand (2 maart 2004)
- Inleiding cursus Plattelandsontwikkeling en multifunctionaliteit, Bureau PHLO, Wageningen, Nico Beun (4 februari 2004)
- Voorzitterschap workshop Randvoorwaarden particulier natuurbeheer, Natuur en Milieu Planbureau, Driebergen, Hans Hillebrand (21 januari 2004)
- Oprichting Kennisprogramma Vernieuwend Ruimtegebruik, Habiforum en InnovatieNetwerk, Hans Hillebrand (per 1 januari 2004)

Transitie Duurzame Landbouw

1. Doel en ambitie

De ambitie binnen het thema “Transitie Duurzame landbouw” is het ontwikkelen van grensverleggende vernieuwingen, die een strategische bijdrage leveren aan een economisch, ecologisch en sociaal verantwoorde landbouw, die inspeelt op de maatschappelijke behoefte aan verantwoord geproduceerde voedsel- en niet-voedsel producten en een mooi platteland.

De dynamiek binnen het thema Transitie Duurzame Landbouw in 2004 laat zich karakteriseren aan de hand van 2 woorden: “overdragen” en “opstarten” of om in landbouwtermen te blijven: “oogsten” en “zaaien”. Door InnovatieNetwerk (mede) ontwikkelde concepten zoals Agroparken, Kas als energiebron en Tuinbouwcluster Academie worden door andere organisaties opgepakt en in de praktijk gebracht. Voor agroparken zijn dat de lokale consortia, ondersteund door het Platform Agrologistiek; voor de Kas als Energiebron en de Tuinbouwcluster Academie, die samen met SIGN zijn ontwikkeld, zijn aparte organisaties opgericht die de implementatie in de praktijk verzorgen. De inzet van InnovatieNetwerk op deze onderwerpen zal zich beperken tot advisering. In 2004 heeft het Kabinet het ICES/KIS-voorstel KennisNetwerk Transitie Duurzame Landbouw gehonoreerd met een bijdrage van 30 miljoen Euro voor een periode van 6 jaar. InnovatieNetwerk was initiatiefnemer, drijvende kracht en architect van dit voorstel. De activiteiten worden nu overgenomen door de Stichting TransForum Agro & Groen, die speciaal is opgericht voor de uitvoering van dit project.

In 2004 is veel geïnvesteerd in agendavorming.

Dat geldt ook voor de meeste activiteiten in het programma Glastuinbouw 2020 dat samen met de Stichting Innovatie Glastuinbouw werd uitgevoerd. InnovatieNetwerk en SIGN hebben besloten de samenwerking de komende 3 jaar (2005 – 2008) voort te zetten. Er is eind 2004 een nieuwe agenderingsronde gestart, die begin 2005 nieuwe speerpunten voor dat gezamenlijke werkprogramma zal opleveren.

De Stichting Innovatie Rundveehouderij, nu Courage geheten, is gestart per 1 februari 2004 op initiatief van LTO, NZO en InnovatieNetwerk om vernieuwingen in de rundveehouderij te stimuleren. Evenals SIGN heeft Courage in 2004 in samenspraak met de voorlopers in de sectoren een agenda geformuleerd met innovatieopgaven, die de komende 2-3 jaar centraal zullen staan. Een dergelijk agenderingsproces is ook opgestart voor de varkens- en pluimveehouderij en de akkerbouw en vollegrondsgroenteteelt, in samenwerking tussen TransForum, Transitieteam LNV en InnovatieNetwerk. Ook hierbij wordt primair uitgegaan van door ondernemers geformuleerde streefbeelden en daaruit voortvloeiende opgaven. Naast dit agenderingsproces is in 2004 ook gestart met de ontwikkeling van nieuwe concepten, namelijk “Buurderij” (nieuwe vormen van eigendom en beheer op basis van lokale coalities met een sterke betrokkenheid van burgers), “Agropolis” (het versterken van de relatie tussen stad en landbouw door het onderling benutten van fysieke stromen) en “Seawing” (voedsel- en energieproductie op zee, in combinatie met andere functies). Eind 2004 is het rapport “Naar een veestapel met meer natuurlijke weerstand” overhandigd aan minister Veerman van LNV. In dit rapport wordt gepleit voor een paradigmaverandering in de diergezondheidszorg: van verregaande hygiëne naar het ontwikkelen van de natuurlijke weerstand van het dier. Deze paradigma's zijn deel aanvullend, deels staan ze op gespannen voet met elkaar. In de media is uitvoerig aandacht besteed aan dit onderwerp. Ook voor het subthema “Internationale agrifoodnetwerken” tekenen zich de contouren van een nieuw concept af.

2. Projecten

2.1. Vitale clusters

2.1.1. Agroparken

Het concept agroproductieparken, de ruimtelijke clustering van verschillende sectoren met het oog op milieu, transport, ruimtelijke kwaliteit heeft in 2004 veel aandacht gevraagd. Er is gewerkt langs twee lijnen:

1. Het faciliteren van praktijkinitiatieven;
2. Externe communicatie en debat.

Ad 1. Faciliteren praktijkinitiatieven agroparken

InnovatieNetwerk is betrokken bij de voorbereiding van drie praktijkinitiatieven:

Agrocenter Amsterdam

In een interactief proces met de stakeholders is een ontwerp gemaakt voor een combinatie van varkenshouderij en glastuinbouw (en evt. visteelt) in de Amsterdamse Haven, met koppelingen naar Cargill (restromen als veevoer), Reliant (restwarmte als energiebron) en Amfert (varkensmest als grondstof voor kunsmest). Daarnaast is door Bureau 10 Wizzards een analyse uitgevoerd van het debat over agroparken in de media, als basis voor een communicatieplan. Ook de economische en marketingaspecten zijn bekeken door respectievelijk NIB Consult en HAS Kennistransfer. De volgende stap is het formuleren van een businessplan door potentiële investeerders.

Betrokkenen Gemeentelijk havenbedrijf Amsterdam, Provincie Noord-Holland, AVI Amsterdam, Cargill, Amfert, Reliant, WLTO, Dumeco, DuraVermeer, Prinsenland, Noord-Hollandse Milieufederatie.

A1 Eiwitcorridor

Dit project streeft naar een concentratie van dierlijke productie (varkens, kippen, kalveren) in clusters in de omgeving van Rijksweg A1 tussen Amersfoort en Enschede. Doel: verbeteren van de ruimtelijke structuur; het combineren van ketens in vraaggestuurde netwerken en de productie van eiwitten voor verschillende toepassingen. De ideeën over agroparken hebben daarbij als inspiratiebron gediend. In het kader van dit project zijn verschillende deelprojecten gelanceerd (Gezinsbedrijf Plus, Poultry Valley, Ruraal Park). InnovatieNetwerk is bij deze deelprojecten betrokken. Tevens is in 2004 in een scenario-traject met stakeholders uit de hoek van het agrob企业leven, financiële instellingen, provincies, natuur- en milieuorganisaties een overkoepelende visie opgesteld voor dit traject. Deze visie verbindt de verschillende initiatieven en vormt de basis voor het management van dit omvangrijke proces.

Betrokkenen: Provincie Gelderland en Overijssel, Oost NV, ABCTA, NOP, GLTO, Arcadis, Rijnconsult, Van de Bunt, Wageningen UR.

Ruraal park

Het Ruraal park is in 2004 door Buck&Partners en Wageningen UR in samenspraak met tal van ondernemers ontwikkeld tot een totaal concept. Daarbij is sprake van 2 gekoppelde systemen: (1) merkopbouw en beleving op lokatie (via een restaurant, winkel of evenemententerrein met verschillende vormen van agrarische productie) en (2) de afzet van versprodukten in Ruraal Park verkooppunten in bestaande winkels (shop in shop) of via speciale Ruraal Park Outlets. Op deze wijze wordt ingespeeld op trends als gezond&lekker, slowfood, vergeten groenten, vers en verrassend, in combinatie met duurzame productiemethoden, waarbij sprake is van lokale clusters. Deze marketingformule biedt ook mogelijkheden om extra marktwaarde te creëren voor produkten uit andere typen Agroparken, zoals het Nieuw Gemengd Bedrijf of Agrocenter Amsterdam. Vers, lokaal geproduceerd en beleving van voedsel zijn daarbij de centrale elementen. De betrokken middelgrote ondernemers in het verssegment

willen een consortium vormen dat Rurale Parken in Nederland gaat opzetten, te beginnen met een kleinschalige pilot in 2005.

Betrokkenen: Koepon Holding, Van Rijsingen Beheer, Farm Dairy/Frites, CoopCodis Supermarkten, V&D La Place Restaurants, de Groenbank van de Rabobank, The Maverick, Buck Consultants, Wageningen UR, Oost N.V.

Overige praktijkinitiatieven

Daarnaast worden op basis van het concept Agroparken ook initiatieven ontwikkeld zonder directe bemoeienis van InnovatieNetwerk. Dit geldt bijv. voor het Project Nieuw Gemengd Bedrijf en het Agropark Noord-Nederland, die worden gecoördineerd door lokale intermediairen, respectievelijk Knowhouse en Stichting Samenwerkingsverband Noord-Nederland. In het Nieuwe Gemengde Bedrijf hebben een varkenshouder, een pluimveehouder, een glastuinder en een champignonkweeker een plan ontwikkeld om door samenwerking kringlopen te sluiten (CO₂, energie, mineralen, water). Opvallend is dat het hier gaat om bedrijven die qua omvang en bedrijfsvoering tot de top in hun sector behoren. In Agropark Noord-Nederland gaat het om een bestaand bedrijventerrein, waarbij men op zoek is naar partners die de vrijkomende reststromen kunnen valoriseren.

Internationale survey agribusinesscomplexen

Agroparken hebben vooral perspectief in sterk verstedelijkte regio's, met een grote ruimte- en milieudruk. In opdracht van InnovatieNetwerk en het platform Agrologistiek hebben Alterra en Arcadis in 2004 een inventarisatie uitgevoerd van lokaties in de wereld waar sprake is van grootschalige, industriële landbouw in ruimtelijke clusters. Doel is om te leren van de ervaringen met deze complexen en de mogelijkheden te verkennen om binnen dergelijke complexen de principes van agroparken toe te passen. Bij deze inventarisatie is gebruik gemaakt van het internationale netwerk van landbouwattacheés en mondiale vestigingen van Arcadis. De inventarisatie, waarvan de resultaten te zien zijn op internet (www.agrocomplex.nl), leverde enkele tientallen voorbeelden op. Een aantal daarvan komt uit China. In Shanghai zijn er bijvoorbeeld grote parken met allerlei soorten intensieve landbouw en daaromheen varkensvrije zones. En in Hongzhou staat een grote varkenshouderij, in verdiepingen, met biogasproductie en een schildpaddenboerderij. In Chili en Argentinië vindt men varkenshouderijen gecombineerd met wijnlandbouw, en kippenboerderijen met zalmkwekerijen. In de Verenigde Staten zijn er voorbeelden van pluimveebedrijven gecombineerd met energieopwekking op kippenmest, en een grote zuivelboerderij gecombineerd met varkens. In Illinois bevindt zich een complex met kassen, viskweek, procesindustrie en omzetting van afval in energie. Ook in Duitsland, Spanje en Roemenië zijn enkele voorbeelden van geclusterde bedrijven. In Afrika zijn er geen echte clusters gevonden, met uitzondering van activiteiten rondom enkele luchthavens. Daar vindt men wat geclusterde bedrijven die inpak- en transportfaciliteiten verzorgen voor bloementransport. Op basis van deze inventarisatie zullen enkele complexen nader worden geanalyseerd, in interactie met de belangrijkste betrokkenen (bedrijven, lokale overheden). Deze analyse is met name gericht op leerervaringen en mogelijkheden om principes van agroparken toe te passen (sluiten kringlopen, transportbesparing, verdergaande ruimtelijke concentratie).

Betrokkenen: Alterra, Arcadis, Platform Agrologistiek, landbouwattacheés.

Beoordelingsscan Agroparken

Bij ondernemers en bestuurders bestaat een toenemende interesse in de mogelijkheden van clustering. Daarbij heeft men vaak behoefte aan een eerste beoordeling van de kansen en valkuilen voor de ontwikkeling van bedrijvenclusters in hun specifieke situatie. Dat was aanleiding voor InnovatieNetwerk om NIBCConsult opdracht te geven voor het maken van een Beoordelingsscan Agroparken. De functie van deze scan is het mobiliseren van betrokkenen bij initiatieven op het gebied van agroparken door het concretiseren van de effecten van agroparken vanuit

verschillende invalshoeken (economisch, maatschappelijk). Ook biedt de scan aanknopingspunten tot het optimaliseren van plannen tot clustering. Tenslotte leidt de systematische analysemethode tot een reductie van de complexiteit rondom agroparken. Bij de ontwikkeling van de scan zijn vele experts betrokken geweest. De scan is getoetst aan twee praktijkcases. Tenslotte heeft een workshop met potentiële gebruikers plaatsgevonden. De beoordelingsscan is via vakbladen en nieuwsbrieven bij vele groepen uit de samenleving geïntroduceerd.

Betrokkenen: NIBConsult, Gemeentelijk Havenbedrijf, Kuipers Kip, WageningenUR, TNO, diverse andere experts uit wetenschap en praktijk.

Ad 2. Externe communicatie en debat

De communicatie rondom Agroparken is een nieuwe fase ingegaan. Na de felle, vaak negatieve reacties in de eerste jaren na de presentatie van het concept, ontstaat nu een meer genuanceerd debat en een behoefte aan nadere informatie over het concept. Om hierop te spelen heeft InnovatieNetwerk in 2004 verschillende activiteiten ontwikkeld:

1. Begin 2004 is door het Amsterdamse Filmbureau Global Image in opdracht van InnovatieNetwerk een film over Agroparken uitgebracht, waarin het concept wordt uiteengezet, mede aan de hand van twee verschillende ontwerpen en een praktijkvoorbeeld, gevolgd door meningen van voor- en tegenstanders. Deze film is benut in presentaties en debatten; tevens is deze verspreid in het agrarisch en middelbaar onderwijs.
2. Begin 2005 verschijnt een boek over Agroparken, dat een overzicht biedt van de ontwikkeling van het concept, het maatschappelijk debat en de belangrijkste praktijkinitiatieven. Dit boek wordt gemaakt door InnovatieNetwerk, in samenwerking met een journalist en een vormgever.
3. Presentaties voor radio (programma Vroege Vogels), artikelen in kranten (o.a. NRC) en discussiebijeenkomsten (o.a. het Maatschappelijk café, georganiseerd door Schuttelaar en partners, het Mansholtdebat met Bestuursraad LNV, de workshop Agroparken tijdens het Congres Agrologistiek en Startbijeenkomsten Cursus Biologie en Samenleving van de Rijksuniversiteit Utrecht) hebben bijgedragen aan een bredere bekendheid en acceptatie van Agroparken.

2.1.2. Stadslandbouw

Stadslandbouw is een vorm van symbiose tussen een stedelijk gebied en de landbouw. Stadslandbouw kan duurzame, geïntegreerde oplossingen bieden voor problemen zowel in de stedelijke omgeving als op het platteland. Het gaat hierbij met name om:

1. de benutting van stedelijke afvalstromen (o.a. restwarmte, water, nutriënten) in de landbouw,
2. kleinschalige voedselproductie (fruit, groente en dierlijke producten) in de stad, waarbij afval-, water- en energiebeheer van gebouwencomplexen wordt gekoppeld aan agrarische functies.
3. de recreatieve functie van het boerenbedrijf, de zorgfunctie, de boerderij met crèche of kunstgalerie en de educatieve functie van de boerderij.

In 2004 is door het International Institute for the Urban Environment (IIUE) in opdracht van InnovatieNetwerk een verkenning uitgevoerd, waarin kansen en risico's van stadslandbouw in kaart zijn gebracht. Het accent lag daarbij op de benutting van stedelijke reststromen in de landbouw. De verkenning heeft geleid tot twee ontwerpen: waterlandbouw en stadskas. Aan een consortium van FiwiHex, Rabobank, Leaf, Ecodorp en IIUE is eind 2004 opdracht verleend voor de uitwerking en aanzetten tot implementatie van het concept stadskas.

Betrokkenen: International Institute for the Urban Environment (IIUE), Wageningen UR, Rioned, STOWA, Vereniging Ecodorp, VNG.

2.1.3. Sturingsconcepties en informatierelaties

De omvang van de administratieve lastendruk heeft veel te maken met vigerende opvattingen over de verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid en bedrijfsleven. Hoewel in woord betoogd wordt, dat een verschuiving van verantwoordelijkheden richting bedrijfsleven van belang is, is de daad weerbarstig. Dit impliceert, dat uiteindelijk vooral winst gezocht wordt vanuit de bestaande sturingsconceptie. Dit project beoogt dit ter discussie te stellen en alternatieve modellen te verkennen en bediscussiëren. Het ontwikkelen van andere sturingsmodellen en bijbehorende informatierelaties, gericht op het verlagen van de administratieve lastendruk bij agrarische ondernemers. Dit wordt exemplarisch uitgewerkt voor twee contrasterende sectoren: (glas-)tuinbouw en intensieve veehouderij
Betrokkenen: Universiteit van Tilburg, Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.

2.1.4. Robuuste veehouderij

De huidige veehouderij is sterk gebaseerd op het zoveel mogelijk kiemvrij houden van de productiesystemen. Dit leidt tot een veehouderij, waarbij de mogelijkheden voor het houden van dieren onder natuurlijke omstandigheden ernstig worden beperkt. Dit was reden voor InnovatieNetwerk om samen met het Centrum voor Landbouw en Milieu en de Animal Sciences Group van Wageningen UR de potenties van een ander paradigma - robuuste veehouderij - te verkennen. In dit concept worden contacten met kiemen juist benut om de natuurlijke weerstand van de dieren te versterken. Op deze wijze worden andere systemen mogelijk, bijv. met meer buitenuitloop en meer contacten tussen leeftijdscategorieën binnen een diersoort. Eind 2004 is het rapport aangeboden aan Minister Veerman van LNV. Naar aanleiding hiervan is door de media (radio, televisie, kranten en tijdschriften) uitvoerig aandacht besteed aan dit onderwerp.
Betrokkenen: Centrum voor Landbouw en Milieu, Wageningen UR.

2.1.5. Duurteelt

Unilever, Boston Consulting Group, Rabobank en Albert Heijn hebben het initiatief genomen voor het ontwikkelen van een instrument dat land- en tuinbouwers in staat stelt om de duurzaamheid van hun bedrijfsvoering te verbeteren. Kern van het concept is een internetsite, die (1) toegang verleent tot een breed scala aan informatie over duurzame landbouw; (2) een communicatiekanaal vormt tussen boeren en de andere partijen in de keten (inclusief consumenten) en (3) de boer mogelijkheden biedt om de duurzaamheid van zijn bedrijfsvoering te vergelijken met die van andere bedrijven. InnovatieNetwerk ondersteunt dit initiatief via een financiële bijdrage en deelname in de stuurgroep. Inmiddels is de akkerbouwsite overgedragen aan het Hoofdproductschap voor Akkerbouwproducten. De site wordt nu uitgerold naar de tuinbouw en de rundveehouderij. Tevens is een start gemaakt met een consumentensite over duurzaam consumeren. Hiervoor is een consortium samengesteld, o.a. bestaande uit CBL, voedingsmiddelenbedrijven, marktonderzoekers, ICT-bedrijven en TPG. De intentie is om in de toekomst de site Duurzame Productie te koppelen aan de site Duurzaam Consumeren.

2.2. Veelzijdig platteland

2.2.1. Van Boerderij naar Buurderij

In het project "Nieuwe landbouw" is in 2004 een analyse gemaakt van patroonfouten en verstoringen van min of meer fundamentele aard. Dat heeft geresulteerd in het rapport "Van Boerderij naar Buurderij". De kern van het Buurderij-concept is:

- combinaties van voedselproductie met andere functies
- herschikking van de verhouding publiek-privaat ten gunste van de private sector
- nieuwe vormen van burgerschap waarbij burgers directer worden betrokken bij het beheer van hun omgeving.
- een betere afstemming tussen eigendom, gebruik en profijt
- wederkerigheid als organisatorisch ordeningsprincipe in plaats van efficiency.

Dit concept heeft aanleiding gegeven tot reacties uit uiteenlopende kring, met name ook van partijen buiten de domeinen van landbouw en natuur. In het algemeen zijn de analyse en de hierop gebaseerde ontwerplijnen als vernieuwend en patroondoorbrekend ervaren. Vanuit de georganiseerde landbouw is met reserve gereageerd.

Op basis van dit rapport en de ontvangen reacties is in 2004 gewerkt aan het formuleren van ontwerp opdrachten. Gelet op de aard van de problematiek (een samenhangend stelsel van partijen, belangen, condities) en het fundamentele karakter van de voorgestelde patroonvernieuwingen (eigendom, verhouding publiek-privaat, nieuwe vormen van burgerschap) is gekozen om te starten met integrale ontwerpen en de uitwerking en verfijning in een latere fase aandacht te geven.

Tenslotte is vanuit diverse regio's belangstelling getoond om ook vanuit de praktijk aan nieuwe ontwerpen te gaan werken, die elementen bevatten van het concept Buurderij. Hieraan zal uitsluitend ondersteuning worden geboden indien het gaat om grensverleggende initiatieven.

2.2.2. Nieuwe ontwerpen van stad-land arrangementen

De opgave in dit project is om de directe omgeving van de stad - met de daar vaak dominant aanwezige landbouw - zo in te richten dat het wordt verbonden met de stad. Daarbij staat de invalshoek van de stedeling centraal. In 2003 is opdracht gegeven aan ETC om te komen tot nieuwe ontwerpen in de relatie tussen stad en land. Als opdrachtgevers fungeren InnovatieNetwerk en LNV. De bedoeling is om een concrete casus te selecteren die inhoudelijk spannend is en waar behoefte bestaat aan patroondoorbrekende ontwerpen. Bovendien is bestuurlijke belangstelling en betrokkenheid vereist. In 2004 heeft de selectie van mogelijke pilots plaatsgevonden. Diverse pilots die aanvankelijk veelbelovend leken, zijn afgefallen omdat de belangstelling uitging naar de aspecten of naar vragen op operationeel niveau. Het meest veelbelovend zijn de contacten met de gemeente Purmerend.

2.2.3. Schone lei

De landbouw staat in Nederland onder druk. Ondanks de inspanningen van velen om de agrarische sector in Nederland te laten floreren is het niet ondenkbaar dat op een termijn van pakweg 30-50 jaar (delen van de) landbouw uit (delen van) Nederland zijn verdwenen. Het nadenken over de consequenties van deze ontwikkeling is zeker in agrarische kringen nog taboe. Dit belemmert niet alleen het zicht op nieuwe kansen die door het verdwijnen van landbouwactiviteiten ontstaan, het blokkeert ook de bewustwording van wat er dan voor kostbaars verloren gaat. Daardoor is het ook moeilijk om te bepalen wat we er voor over hebben (met publiek geld) om het in stand te houden.

Dit project beoogt niet alleen te verkennen welke kansen ontstaan (en daar vernieuwende concepten voor te ontwikkelen) als er in gebieden landbouw verdwijnt, maar beoogt ook aan te geven wat de prijs is die we betalen voor het verloren gaan van die landbouw. De activiteiten zijn dus zowel gericht op het ontwikkelen van alternatieven als het leveren van een bijdrage aan een meer reële discussie over de waarde van de landbouw in onze samenleving. Dit debat wordt nu vooral tussen gelovigen gevoerd, nauwelijks gevoed door feiten of door een helder beeld van nieuwe kansen en dreigend verlies.

In 2004 is gewerkt aan een opzet en een team om het project uit te voeren. Een grote tegenslag deed zich voor toen bleek dat de beoogde projectleider op het laatste moment niet beschikbaar was. Het project kent de volgende stappen:

1. Inventarisatie en verrijking van de opzet via gesprekken en literatuur. Dit kan leiden tot wijziging van de vervolgstappen;
2. Essays waarin bases gelegd worden voor te verkennen toekomst (een soort ontwerp opdrachten);

3. Ontwerpteam of ontwerpateliers die zich richten op concepten voor het omgaan met de kansen en bedreigingen in situaties zonder productielandbouw. Bij die concepten gaat het om inhoud, organisatie en financiering. Verder voeren de teams een eerste duurzaamheidstoets uit van hun concepten;
4. Toetsing van consequenties: voor de meest interessante ontwerpen worden door interdisciplinaire teams de provisorische duurzaamheidstoetsen die de ontwerpteam zelf hebben uitgevoerd, kritisch geëvalueerd en zo nodig verbeterd
5. Markt en start debat.

In 2004 is de eerste fase van het project uitgevoerd onder leiding van een externe projectleider.

2.2.4. Publiek vergoeden, privaat belonen

In 2002 hebben Terwan c.s. in opdracht van InnovatieNetwerk een verkenning uitgevoerd rond het thema groene diensten. Deze inventarisatie van verschillende financieringsvormen voor groene diensten gaf aan dat de markt- en resultaatgerichte systemen op langere termijn het meeste perspectief bieden. Daar is geen vervolg aan gegeven omdat Brusselse regelgeving de meest veelbelovende oplossingen in de weg stond. Het concept "Publiek vergoeden, privaat belonen" biedt hiervoor een uitweg, door een splitsing aan te brengen tussen publiek en privaat geld dat door partijen in een gebied wordt gebruikt voor de betaling aan dienstenleveranciers.

In 2004 is KDO Advies gevraagd een essay te schrijven waarin de gedachte van publiek vergoeden en privaat belonen verder wordt uitgewerkt. In dit essay wordt ook nagegaan of en hoe een hoge ambitie ten aanzien van private beloning kan worden gerealiseerd.

2.3. Internationale agrifoodnetwerken

2.3.1. Agroclusters 2020

De huidige agrocluster is groot geworden door een infrastructuur (kennis, logistiek, ruimte, ICT, clusterorganisatie, ondernemerschap) gericht op efficiency en productiviteit. De agroclusters komen in een nieuwe life cycle, waarin eisen van consument en markt voor waardecreatie zorgen. Dat heeft invloed op de product/markt (innovatieve producten afgestemd op individuele verwachtingen, eisen en omstandigheden van consumenten (bijvoorbeeld gemak, smaak, vitaliteit, onderscheid, versheid, snelheid, beschikbaarheid). De nieuwe service life cycle vraagt nieuwe concepten voor de infrastructuur, waarmee marktpartijen door de hele keten (service organisaties, logistieke operators, (merk)producenten, primaire producenten en kennisclusters (onderzoek, opleidingen) in staat gesteld worden snel en effectief innovatieve product/markt concepten te ontwikkelen. De 'kennisvraag' en het beroep van de markt op de infrastructuur (logistiek, ruimtelijk, ICT, organisatorisch) verandert derhalve. Wil de agrocluster in 2020 een positie hebben in internationale netwerken, dan dient de gehele infrastructuur (kennis, logistiek, ordening in ketens) drastisch te veranderen. In 2004 is in opdracht van InnovatieNetwerk een essay uitgewerkt door Van de Geijn Partners, waarin deze ontwikkelingen langs verschillende kijkrichtingen worden gezien. Dit heeft geresulteerd in een aantal ideeën voor nieuwe concepten. In 2004 zijn deze ideeën besproken met opinion leaders, onder andere in een bijeenkomst van de maatschap en in interviews. Dit leverde over en weer nieuwe inzichten op, die moeten resulteren in een keuze voor 1-2 concepten die in 2005 verder worden opgepakt.

Betrokkenen: Van der Geijn Partners, TUE, leden Maatschap.

2.3.2. Logistiek en distributie op het internationale speelveld in de tuinbouw

InnovatieNetwerk en SIGN hebben op basis van een inspirerend essay "Van logistieke draaischijf naar duurzaam servicenetwerk" twee projecten geselecteerd en uitgevoerd, die als illustratie kunnen dienen voor de ingrijpende ontwikkelingen die in het essay geschetst zijn: Coolboxx en Versparken. Rondom beide projecten is enige activiteit ontstaan; de inzet van SIGN en InnovatieNetwerk zal daarmee worden beëindigd.

1. Coolboxx

Dit project betreft een vernieuwing in het internationaal transport van versproducten met koelcontainers rechtstreeks tussen producent en afnemer. Bij het havenbedrijf Rotterdam werd een druk bezochte workshop gehouden over dit onderwerp. Voor het eerst zaten vertegenwoordigers van de vershandel, producenten van groenten en containerbedrijven bij elkaar. De kansrijkheid van Coolboxx werd door de aanwezigen laag ingeschat. Toch is in de zomer van 2004 het bedrijf Coolboxx B.V. opgericht door 3 ondernemers uit verschillende branches en aanvullende competenties (Visbeen, Geest North Sea Lines en Post Kogeko). Focus van het bedrijf is vooralsnog Europa en niet intercontinentaal, en richt zich op de mogelijkheden van gekoeld vervoer dat geschikt is voor diverse multimodale vervoersopties. De Coolboxx-eenheden zijn voor elke optie inzetbaar. Het initiatief is echter niet onopgemerkt gebleven: het brengt anderen er toe "te bewegen". Het is nog onzeker waar dit toe leidt, wel spannend. Voor InnovatieNetwerk en SIGN is de betrokkenheid nu ten einde gekomen en wordt met belangstelling de nieuwe onderneming gevolgd.

Betrokkenen: Visbeen, Geest North Sea Line en Post-Kogeko, SIGN, Van der Geijn & Partners.

2. Versparken op multimodale knooppunten in Europa

De vraag is of de Nederlandse tuinbouw het initiatief moet nemen om versparken aan de rand van consumentencentra in Europa in te richten en te trachten daarin ook een eigen positie in te nemen. Het idee om tot meerdere "draaischijven voor logistiek" te komen speelt in op de veranderingen in de goederenstromen. In een goed bezochte workshop met ondernemers werd zowel voorzichtig positief als absoluut afwijzend gereageerd op het idee. Degenen die het idee afwezen vonden dat het idee de dominante Nederlandse positie in de bloemenhandel ondergraaft. Uit de veilingwereld kwam wel een voorzichtig positief geluid. Gelet op de grote verschillen van inzicht is het onderwerp niet verder uitgewerkt. Met een aantal geïnteresseerden wordt een nieuwe workshop belegd door de Tuinbouwcluster Academie. Verwacht wordt dat het onderwerp voor InnovatieNetwerk en SIGN ten einde is gekomen. De voortgang wordt wel nauwlettend gevolgd om te zien of dit idee op enigerlei wijze door het bedrijfsleven wordt opgepakt.

Betrokkenen: SIGN, FrugiVenta, Productschap Tuinbouw, Havenbedrijf Rotterdam, Van de Geijn Partners B.V., Tuinbouwcluster Academie.

2.4. Duurzame en vitale glastuinbouw

2.4.1. De kas als energiebron

Het concept "Kas als energiebron" heeft in 2004 de prijs "Ei van Columbus" voor duurzaamheid en innovatie gewonnen. Deze prijs is ingesteld door de ministeries van VROM, EZ, OCW, RWS en SZW. In het juryrapport wordt het een verrassend concept genoemd met een enorme uitstraling en op termijn een zeer groot effect op duurzaam energiegebruik en vermindering van de CO₂ uitstoot. De ministeries van LNV, EZ en VROM en het Productschap Tuinbouw hebben elk € 500.000 toegezegd om een pilot te ontwikkelen. Daartoe is een consortium gevormd vanuit het bedrijfsleven.

Er is door het tuinbouwbedrijfsleven een aparte projectorganisatie opgezet met de naam "kas als energiebron". Het bestuur van deze projectorganisatie kent vertegenwoordigers uit de tuinbouw en de energiebranche. Inmiddels is een projectdirecteur aangesteld. Het Plan van Aanpak dat InnovatieNetwerk en SIGN hebben ontwikkeld wordt door deze projectorganisatie geheel uitgevoerd. Het bestuur stelt alles in het werk om de eerste pilot van een energieproducerende kas te laten bouwen in 2005. Tevens heeft het bestuur de ambitie om in 2005 een Call for Tender uit te schrijven, waardoor partijen worden gestimuleerd baanbrekende voorstellen in te dienen. Daarmede is de inzet van InnovatieNetwerk en SIGN (met doorbrekende concepten beweging creëren en zo mogelijk pilots realiseren) ten einde.

InnovatieNetwerk en SIGN geven daar waar nodig nog ondersteuning.

Betrokkenen: Bestuur en directeur projectorganisatie Kas als energiebron, SIGN, Kema,

Fiwihex B.V., WageningenUR, Mecanoo, Lek Habo duurzame energiesystemen B.V., Alpha Powersystems B.V., Projectbureau Duurzame Energie, Productschap Tuinbouw, Huisman Hydro B.V.

2.4.2. Energie-WEB

Vanuit het denkkader “Kas als energiebron” is het concept “Energie-WEB” ontwikkeld. Immers als de glastuinbouw restwarmte overhoudt, is deze dan door anderen nuttig te gebruiken? Daarmee wordt het systeem kas verbreed naar een glastuinbouwcluster (levering van energie aan andere tuinders) en regio (matching van vraag en aanbod van energie op regioschaal). De startnotitie is eind 2004 uitgebracht, waarna aan KEMA en A&F Innovations (het vroegere IMAG) een opdracht is gegeven voor het opstellen van een Plan van Aanpak, dat begin 2005 gereed moet zijn.

Betrokkenen: SIGN, Kema, A&F Innovations, SIGNUM B.V., Alpha Powersystems B.V., Projectbureau Duurzame Energie

2.4.3. Tuinbouwcluster Academie

Begin 2004 is de Tuinbouwcluster Academie opgericht en de financiering voor dat jaar geregeld. De stuurgroep is omgezet in een bestuur en per 1 maart 2004 is een programmadirecteur aangesteld. Besloten is om geen contract aan te gaan met De Baak, maar zelf de ontwikkeling vorm te geven.

Opmerkelijk is dat er in de sector veel belangstelling is voor de activiteiten van de Academie. Er is ook uitstraling buiten de sector, zoals tot uiting komt in voornemens voor een Melkvee Academie en een Agrocluster Academie. Dat betekent dat de aanpak van innovatief leren, zoals de Tuinbouwcluster Academie voorstaat, aanslaat. Met de overdracht van de Tuinbouwcluster Academie is aan de cluster Glastuinbouw is de actieve inzet van InnovatieNetwerk en SIGN ten einde. InnovatieNetwerk en SIGN ondersteunen de nieuwe directeur in de eerste fase.

Betrokkenen: SIGN, Van de Geijn partners B.V., Productschap Tuinbouw, LTO Nederland (vakgroep glastuinbouw), FrugiVenta, VBN, VGB, Rabobanken van Midden Westland, de 3B-hoek en Aalsmeer en Rabo Nederland.

2.4.4. Tuinbouwcluster Innovatiefonds

Tijdens een workshop met ondernemers bleek dit idee zeer aan te spreken, vooral omdat het inspeelt op de hoge kapitaalbehoefte bij ingrijpende vernieuwingen en in de tuinbouw en andere instrumenten niet toereikend zijn. Ook het feit dat de inzet is om eigen vermogen te verstrekken spreekt aan. Inmiddels is met meerdere potentiële financiers gesproken die allen hun interesse lieten blijken. In de herfst van 2004 werd aan deze potentiële financiers gevraagd hun belangstelling om te zetten in een concrete toezegging. Als eerste heeft LNV € 1 miljoen toegezegd. Andere partijen geven uiterlijk begin 2005 de gewenste duidelijkheid. Pas als voldoende commitment verstrekt is kan gedacht worden over het oprichten van het fonds in 2005.

Betrokkenen: SIGN, NIB consult B.V., Productschap Tuinbouw, LTO Nederland (vakgroep glastuinbouw), VGB, FrugiVenta, Nederlandse Fruitteelt Organisatie NFO, Technologiefonds Tuinbouw.

2.5. Rundveehouderij 2025

In 2004 is Courage, de stichting die grensverleggende innovatie in de melkveehouderij stimuleert, opgericht. InnovatieNetwerk is samen met LTO Nederland en de Nederlandse Zuivelorganisatie (NZO) initiatiefnemer. De stichting heeft tot doel grensverleggende vernieuwingen in de melkveehouderij sector te initiëren die bijdragen aan een sterke positie van de sector in markt en maatschappij in 2025. De stichting doet dit door op te treden als initiatiefnemer, als makelaar van nieuwe contacten en netwerken en als opdrachtgever en regisseur van innovatieprogramma's. In 2004 zijn de statuten bij de notaris gepasseerd, is het bestuur geïnstalleerd en een projectleider aangesteld. De projectleider functioneert tevens als medewerker van InnovatieNetwerk. Sinds september 2004, na een officiële startbijeenkomst, treedt de

Stichting actief naar buiten onder de naam Courage. Diverse innovatieprojecten zijn in uitvoering en voorbereiding en er is gestart met een website en een elektronische nieuwsbrief.

In 2004 is gewerkt aan het opstellen van een agenda voor lange termijn innovatievraagstukken voor de melkveehouderij. Deze agenda is zowel bedoeld als richtsnoer voor de activiteiten van Courage als voor het plan voor de tweede fase van het InnovatieNetwerk.

Ten behoeve van het opstellen van die agenda zijn de volgende activiteiten ontplooid:

- Meer dan 20 personen uit de zuivelsector en daarbuiten zijn geïnterviewd. Die interviews zijn gebundeld in een intern rapport.
- Er is literatuurstudie verricht. Er zijn recent veel rapporten verschenen over toekomstverkenningen voor de melkveehouderij- en zuivelsector.
- Er zijn discussiebijeenkomsten georganiseerd met het bestuur van de Stichting Innovatie, met de vakgroep melkveehouderij van LTO Nederland, de commissie melkveehouderij en grondstoffen van de NZO, de werkgroep innovatie van LTO en de leden van EDF-Nederland (European Dairy Farmers)
- Tijdens de startbijeenkomst van Courage op 29 september is met ruim 50 genodigden in kleine groepen onder deskundige leiding gediscussieerd over innovatiethema's en detailvraagstukken.

De innovatieagenda is opgenomen in het startdocument van Courage.

Belangrijke hoofdthema's zijn:

- Schaalvergroting
- Nieuw ondernemerschap
- Efficiencyverbetering
- Internationalisering
- Ketenvesterking
- Vergroten toegevoegde waarde op primaire bedrijf
- Diergezondheid en -welzijn
- Maatschappelijke waardering

Overigens is het zoeken naar innovatievraagstukken en -thema's die voor de lange termijn van de melkveehouderij relevant zijn, hiermee niet afgesloten. Dat blijft een taak voor zowel Courage als InnovatieNetwerk.

Betrokkenen: LTO, NZO, InnovatieNetwerk, ondernemers, bestuurders, wetenschappers en intermediairen.

2.5.1. Grootschalige melkveehouderij in Noord Nederland

Uit de oriëntatie die verricht is ten behoeve van de innovatieagenda voor Courage, komt schaalvergroting als één van de belangrijkste thema's naar voren.

Ontwikkelingen in markt en maatschappij zetten de sector klem tussen dalende opbrengstprijzen en stijgende kostprijzen. Schaalvergroting is voor veel bedrijven het enige antwoord op deze trend. Ook internationaal voltrekt zich in de traditionele melkveehouderijregio's een zeer snelle schaalvergroting. Op het terrein van ondernemerschap, organisatie, financiering, techniek en maatschappelijke acceptatie doen zich tal van dilemma's en vraagstukken voor die een struikelblok vormen voor schaalvergroting in de melkveehouderij in ons land.

In opdracht van InnovatieNetwerk heeft Alterra in 2003 een studie verricht onder de titel Melkveehouderij op Schaal. Op basis van een internationale verkenning en literatuurstudie zijn hierin een aantal modellen van grootschalige melkveehouderij beschreven. In 2004 is een begin gemaakt met het verder uitwerken van één van die modellen, de 'Cowmunity'.

Er is een projectteam geformeerd bestaande uit drie melkveehouders, een medewerker van Alterra en de projectleider van Courage. De betrokken ondernemers zijn gericht op zoek naar een mogelijkheid om in een grootschalig melkveebedrijf te investeren. Dit project verschaft hen de mogelijkheid en ondersteuning om tot een

businessplan te komen voor een innovatief grootschalig bedrijf. Deze opzet biedt de uitdaging om de natuurlijke spanning tussen realiteitszin en praktische relevantie enerzijds en innovatief en grensverleggend anderzijds te overbruggen. Slaagt deze opzet dan kan het project een grote impact hebben en een impuls geven aan een duurzame ontwikkeling van de sector.

In 2004 is het projectteam gestart met het maken van een voorontwerp. Op basis van dit voorontwerp zal een haalbaarheidsstudie worden verricht waarin diverse innovatievraagstukken met relevante partners worden uitgediept en verkend. De haalbaarheidsstudie biedt vervolgens de grondstof voor een concreet businessplan voor het daadwerkelijk oprichten van een grootschalige innovatieve melkveeonderneming in Noord Nederland. Het project wordt financieel ondersteund door de Noordelijke Ontwikkelings Maatschappij (NOM), het Samenwerkingsverband Noord Nederland (SNN), Courage en InnovatieNetwerk.

Betrokkenen: drie melkveehouders, Alterra, Courage, NOM, SNN, WageningenUR, European Dairy Farmers (EDF).

2.6. Mari-/aquacultuur

De behoefte aan vis neemt nog steeds toe. De belangrijkste bron van aquatische biomassa wereldwijd is de visserij, gebaseerd op de principes van de jacht. Uitbreiding van de zeevisserij is om ecologische redenen geen optie. Maricultuur (de kweek van biomassa op zee) en aquacultuur (de productie van biomassa in gesloten zoet- of zoutwatersystemen) bieden op langere termijn meer perspectief. De ontwikkeling van deze mogelijkheden is de innovatieopgave binnen dit thema. In 2004 zijn met de afronding van de verkenningen Ocean Farming en Mariene Parken belangrijke stappen gezet, o.a. door het genereren van concrete ontwerpen en het versterken van het netwerk. Door de betrokkenheid van velen bij dit werk en door het actief uitdragen van de resultaten via media en bijeenkomsten is het onderwerp op de agenda gekomen van diverse organisaties. Dit blijkt o.a. uit de aanmelding van het sleutelgebied [Newbusiness@sea](#) bij het InnovatiePlatform van Balkenende. Het belangrijkste element daarbij is het realiseren van koppelingen tussen bestaande activiteiten in en rond Noordzee (visserij, baggersector, waterbouw, offshore) met vernieuwende activiteiten (windmolens, mariene parken, kustbescherming, alternatieve exploitatie offshore platforms, offshore aquacultuur). Het netwerk van bedrijven, kennisinstellingen, overheden en maatschappelijke organisaties dat door beide verkenningen is ontstaan wil de komende jaren de uitdagingen op dit terrein gezamenlijk oppakken.

2.6.1. Mariene Parken

Klimaatverandering en zeespiegelstijging zijn een bedreiging voor de laaggelegen kustgebieden in de wereld. In dichtbevolkte delta's zoals Nederland worden dijken en duinen verhoogd, en waar dit niet kan ontstaat een zilt zeelandschap. Op korte termijn (10-20 jaar) lijkt dit een afdoende strategie, maar hoe lang kunnen we hiermee doorgaan? Ook de voedselproductie uit zee stuit op ecologische grenzen. En dat terwijl de vraag naar voedsel uit zee blijft stijgen. Moet zeevoedsel dan maar op de schaarse ruimte op land worden geproduceerd? Deze vragen waren aanleiding om de mogelijkheden van een zeewaartse, meer offensieve benadering te verkennen. InnovatieNetwerk heeft hiertoe een opdracht verleend aan Wageningen UR en het Bureau Transatlantis. Dit heeft geresulteerd in drie ontwerpen, waarin verschillende functies zijn samengebracht.

- Het ontwerp 'Atlantis 2020' maakt gebruik van stromingsenergie (zoals wind of golfslag) voor de productie van voedsel uit zee: de energie wordt omgezet in waterstof en koolzuurgas, waarmee bacteriën biomassa produceren, die weer kan dienen als visvoer. Dit ontwerp is verder uitgewerkt in de verkenning Ocean Farming en heeft onder de naam "Seawing" de publieksprijs gekregen op de Noordzeedagen.

- Luwteparken zijn vaste constructies met meerdere doelen: (a) het verbeteren van de kustverdediging door het dempen van golfslag en (b) het stimuleren van nieuwe natuurontwikkeling (inclusief vispopulaties) in zee en eventueel (c) voedselproductie als alternatief voor visteelt. Dit concept biedt tevens volop ruimte voor de ontwikkeling van recreatie- en andere functies.
- Drijvende constructies kunnen verschillende functies combineren, bijvoorbeeld logistieke functies (overslag, als vooruitgeschoven post van een zeehaven), golfdemping ten behoeve van kustverdediging, energiewinning en onderhoud van Atlantis 2020 modules.

Betrokkenen: Wageningen UR, TransAtlantis, diverse stakeholders (via workshop).

Voor de verdere uitwerking van het concept Seawing en het mobiliseren van stakeholders uit de wereld van energie, waterbouw en voedselproductie is in 2004 een opdracht verleend aan een projectteam bestaande uit Fish-IC, TNO en Wageningen UR.

2.6.2. Innofisk I

Dit concept betreft een mogelijk alternatief voor bestaande viskwekerijen. Het maakt gebruik van uit de vaart genomen schepen of drijvende bakken, die worden omgebouwd tot een combinatie van viskwekerij, visverwerkingsfabriek en productiebedrijf van visvoer. Alle apparatuur aan boord van het schip wordt aangedreven met methaan. De extreem doorgevoerde geïntegreerde procesgang staat borg voor een veel efficiënter gebruik van natuurlijke hulpbronnen. De kritische onderdelen van het concept zijn alle al in de praktijk bewezen, ook op grotere schaal. De combinatie van de diverse onderdelen is echter volstrekt nieuw.

De haalbaarheidsstudie is in 2004 afgerond. Het concept blijkt op hoofdlijnen technisch haalbaar. De hoge investeringskosten maken het concept financieel echter voorlopig niet haalbaar. Om deze reden wordt eerst onderzocht of het mogelijk is het concept in de vorm van een onderzoekschip voor de visteelt op te zetten. Uit de vele interviews kwam naar voren dat er belangstelling is voor het opzetten van een projectteam dat de mogelijkheden gaat onderzoeken voor de realisatie van een Europese onderzoekfaciliteit op het terrein van de visteelt.

2.6.3. Internationaal ontwerpatelier duurzame ontwikkeling en aquacultuur

De kweek van vis in meer of minder intensieve systemen is wereldwijd sterk in opkomst. De vraag is of en hoe de verschillende systemen zich op duurzame wijze kunnen ontwikkelen. Daarbij gaat het met name om milieu, voedselveiligheid, ruimtegebruik, dierlijk welzijn en sociaal-economische effecten. Deze kwesties worden internationaal nog nauwelijks samenhangend gezien. Geïnspireerd door de hiervoor genoemde verkenningen, is een opzet gemaakt voor een serie van internationale ontwerpateliers, gericht op de ontwikkeling van duurzame kweek van aquatische biomassa, al dan niet in combinatie met andere functies. Op basis van het Engelstalige plan voor de ontwerpateliers is in 2004 gewerkt aan het opzetten van de organisatie en het verwerven van de benodigde financiële middelen voor deze omvangrijke activiteit (ca. 500.000 Euro). Dit blijkt lastiger dan verwacht, aangezien het gaat om een geheel nieuwe aanpak, waarvoor bestaande financieringskanalen bij FAO, EU, European Aquaculture Society (EAS) niet zijn toegerust.

Betrokkenen: WageningenUR, Rabobank, Nutreco, Frontis, FAO, EAS.

2.6.4. Zilte perspectieven

In de door InnovatieNetwerk geïnitieerde verkenning "Zilte perspectieven" die eind 2003 is verschenen, zijn een aantal strategieën uitgewerkt voor het omgaan met verzilting in Nederland. De goed bezochte workshop leidde tot levendige discussies over vervolgstappen. Alleen al dit feit geeft aan dat verzilting en zoutwaterlandbouw in bredere kring in de aandacht is gekomen. Ook eerdere rapportages van de NRLO hebben daar zeker aan bijgedragen. Gerelateerde verkennende activiteiten van InnovatieNetwerk zoals Ocean Farming (met de Stichting Toekomstbeeld der Techniek) en Mariene parken (met Wageningen UR en TransAtlantis) krijgen ook opvallend veel

belangstelling. De VU te Amsterdam en Wageningen UR hebben dit elk op eigen wijze in een onderzoeksprogramma vertaald. Ook in de planvoorbereiding Compensatie Verdieping Westerschelde wordt zoutwaterlandbouw meegenomen als optie voor de inrichting van een gebied.

De vertaling naar een innovatieagenda blijkt echter lastig. Met de provincie Zeeland is enkele malen gesproken over kansen voor zilte aquacultuur. Interessant is dat de provincie zilte aquacultuur breed definieert en daar zowel de kweek van vis en schelpdieren onder verstaat als wel de teelt van wieren en zilte tuinbouwgewassen zoals zeekraal en lamsoor. In gesprekken met “zilte” ondernemers in Zeeland en het provinciebestuur zijn eind 2004 ideeën geformuleerd voor een “zilte” innovatieagenda. InnovatieNetwerk is zijdelings betrokken bij initiatieven op Texel (VU en WUR) en de Kop van Noord Holland.

2.7. Vernieuwende netwerken

In 2004 is de Stichting Innovatie Rundveehouderij (Courage) van start gegaan (zie hierboven onder het kopje “Melkveehouderij 2025”). Tevens heeft het kabinet de gevraagde middelen beschikbaar gesteld voor KennisNetwerk Transitie Duurzame Landbouw, nu TransForum AgroGroen geheten.

2.7.1. TransForum Agro & Groen

In maart 2004 heeft het kabinet het Bsik-projectplan KennisNetwerk Transitie Duurzame Landbouw goedgekeurd. Hiermee wordt een intensieve voorbereidingsperiode van twee jaar afgesloten, waarbij InnovatieNetwerk fungeerde als architect, regisseur, financier - kortom als motor - van het proces. Met de uitvoering van het plan is een bedrag gemoeid van in totaal 60 miljoen Euro, over een periode van 6 jaar. De bijdrage van het kabinet bedraagt 30 miljoen euro, de overige participanten, met name bedrijfsleven en kennisinstellingen dragen eveneens 30 miljoen euro bij. Daarmee wordt een aanzienlijke impuls gegeven aan het op gang brengen en verankeren van een overgang van de huidige technologie- en aanbodgedreven agro-kennisinfrastructuur naar een vraaggedreven, landelijke en transdisciplinair werkende kennisinfrastructuur. Het programma wordt ontwikkeld langs twee lijnen: Integrale Praktijkprojecten (IP's), in te dienen door bedrijven en Wetenschappelijke Projecten (WP's), gericht op kennisverdieping rondom vraagstukken uit de IP's. Het finale doel van TransForum Agro & Groen, de uitvoeringsorganisatie voor dit programma, is het ontwikkelen van een topinstituut voor Transitie Duurzame Landbouwkunde, als exponent van een andere handelingspraktijk van de kennisinfrastructuur (meer interactief, vraaggestuurd en transdisciplinair) en van een verbrede kennisbasis met nieuwe interdisciplines. In 2004 is gewerkt aan het in gang zetten van de eerste projecten, het opzetten van een uitvoeringsorganisatie (met wetenschappelijke trekkers, bestuur, adviesraden, bureau) het ontwikkelen van de werkprocessen en de externe communicatie. Voor de begeleiding van de communicatie in de opstartfase is een professioneel bureau ingeschakeld.

InnovatieNetwerk en TransForum willen een sfeer van gezamenlijkheid creëren, waarbij InnovatieNetwerk zich richt op het ontwikkelen van grensverleggende vernieuwingen, die een belangrijke voedingsbodem vormen voor kennisontwikkeling in nieuwe netwerken binnen TransForum. Deze synergie krijgt o.a. vorm door het gezamenlijke agendavormingsproces dat eind 2004 is gestart. Ook zijn er projecten waarin de samenwerking tot uiting komt. Voorbeelden zijn DRIVE (duurzame innovaties in de vleesketen, met als trekker Bestmeat) en Alles over Eten (de consumentensite van Duurteelt).

DRIVE leunt wat betreft de vraagstukken op het gebied van Toezicht op Toezicht sterk op het project “Sturingsconcepties en informatierelaties” van InnovatieNetwerk. De kennisvragen die bij de ontwikkeling van de consumentensite vanuit Duurteelt spelen, worden opgepakt in het TransForum-project Alles over Eten.

3. Rapporten

- Op weg naar een nieuw plattelandsbedrijf - verslag workshop 28 juni 2004 (rapportnr. 04.3.044, november 2004)
- Voortgangsrapportage Verguld en verguisd - Agroparken in de media (18 november 2004)
- Naar een veestapel met meer natuurlijke weerstand (rapportnr. 04.2.083, oktober 2004)
- Sustainability in Aquaculture: designing for the future (rapportnr. 04.2.081E, september 2004)
- Voortgangsrapportage AgroparkScan (1 september 2004)
- Verguld en verguisd - Agroparken in de media (rapportnr. 04.2.075, augustus 2004)
- Marine parks: sustainability at sea (rapportnr. 04.2.070E, augustus 2004)
- From farm to neighbourhood farm. Searching for a new form of organisation in the rural community (rapportnr. 04.2.073E, augustus 2004)
- Energie-WEB - Glastuinbouw in een duurzaam regionaal energienetwerk (rapportnr. 04.2.078, augustus 2004)
- Praktijkprojecten Duurzame Landbouw - Analyse van cruciale factoren (rapportnr. 04.2.066, mei 2004)
- Ervaringen en leermomenten bij ingrijpende vernieuwingen - Reconstructie van enkele praktijkvoorbeelden (rapportnr. 04.2.072, mei 2004)
- Nieuwsbrief Van boerderij naar buurderij (17 mei 2004)
- Van boerderij naar buurderij. Op zoek naar een nieuwe organisatievorm op het platteland (rapportnr. 04.2.073, mei 2004)
- Kosten en baten van de transitie naar een duurzame landbouw (rapportnr. 04.2.065, april 2004)
- Mariene parken: duurzaam in zee (rapportnr. 04.2.070, maart 2004)
- Zee in zicht - Zilte waarden duurzaam benut (rapportnr. 04.2.064, maart 2004) (publikatie STT 67)
- Nieuwsbrief TransForum Agro & Groen opgericht (17 maart 2004)
- Concept voor een energieproducerende kas - Enkele deelstudies (rapportnr. 04.2.068, maart 2004)
- Melkveehouderij op schaal. Nieuwe concepten voor grootschalige melkveehouderij (rapportnr. 03.2.051, februari 2004)
- Nieuwsbrief Kennisnetwerk Transitie Duurzame Landbouw (19 februari 2004)
- KennisNetwerk Transitie Duurzame Landbouw. Bsik-projectplan ICES/KIS-3 (januari 2004)

4. Media²

- Bij de VBA moet het allemaal zakelijker, betaalbaarder en slagvaardiger, o.a. m.b.v. de Tuinbouwcluster Academie (de Bloemenkrant, 21 december 2004)
- Angsthaas, in reactie op artikel 'Moderne koe is kasplantje, de boer een angsthaas' (de Volkskrant, 21 december 2004)
- Overheden en onderzoekers frustreren innovatie, De Boon/Van Latesteijn/De Wilt (het Financieele Dagblad, 21 december 2004)
- Vee moet weer tegen stootje kunnen (Hoogeveensche Courant, 20 december 2004)
- Limburgs agrocluster geen luchtkasteel (Agrarisch Dagblad, 18 december 2004)
- Agroparken in Nederland: ontwikkelingen gaan door (Agrarisch Dagblad, 18 december 2004)
- Gevoel versus ratio; het clusteren van bedrijven op agroparken (Agrarisch Dagblad, 18 december 2004)

---

² Het betreft zowel artikelen over/naar aanleiding van het werk van InnovatieNetwerk, als zelf geschreven artikelen.

- Niet aansturen op agroparken, Kamer tegen rijkssteun clustering (Agrarisch Dagblad, 18 december 2004)
- Boeren in de Amsterdamse haven (Agrarisch Dagblad, 18 december 2004)
- Geld gezocht voor de SeaWing: viskweek op mobiel energieplatform (Weekblad Schuttevaer, 18 december 2004)
- Het alternatieve denken over energie krijgt gestalte (Agrarisch Dagblad, 18 december 2004)
- Project Kas als Energiebron verloopt nog te langzaam (Agrarisch Dagblad, 17 december 2004)
- Moderne koe is kasplantje, de boer een angsthaas (de Volkskrant, 17 december 2004)
- Koe te zwak (Trouw, 17 december 2004)
- Vee moet af en toe ook ziek zijn (Algemeen Dagblad, 17 december 2004)
- Vee moet af en toe ook eens ziek zijn (Rijn en Gouwe ed. Gouda, 17 december 2004)
- Nederlandse veestapel is te snel ziek; weerstand dieren moet omhoog (Eindhovens Dagblad ed. Eindhoven-Oost, 17 december 2004)
- Vee mist natuurlijke weerstand (de Gelderlander ed. de Vallei-Ede, 17 december 2004)
- Koeien, varkens en kippen: allemaal watjes (BN de Stem ed. Moerdijk, 17 december 2004)
- Koe, varken en kip zijn kasplantjes geworden; vee heeft te weinig weerstand tegen gewone ziekten (de Gooi- en Eemlander ed. Eemland en Haarlems Dagblad ed. Haarlemmermeer, 17 december 2004)
- Koeien, varkens en kippen zijn kasplantjes geworden; vee moet weer tegen 'n stootje kunnen (Almere Vandaag, 17 december 2004)
- Nederlandse veestapel moet weer tegen een stootje kunnen (Brabants Dagblad ed. Uden/Veghel, 17 december 2004)
- Veehouders overdrijven soms als het om hygiëne gaat (Nederlandse Staatscourant, 17 december 2004)
- Hygiëne verlaagt weerstand vee (Oogst Landbouw, 17 december 2004)
- Hedendaagse koe is een watje geworden (Reformatorisch Dagblad, 16 december 2004)
- Nederlands vee verworpen tot zwakke kasplantjes (Friesch Dagblad, 16 december 2004)
- Weerstand vee verzwakt (Barneveldse Krant, 16 december 2004)
- Nederlandse koe, kip en varken kunnen bijna niets meer hebben (Leeuwarder Courant ed. Zuid, 16 december 2004)
- Uitzending RTL4 Nieuws, n.a.v. aanbieding rapport 'Naar een veestapel met meer natuurlijke weerstand' aan minister Veerman (16 december 2004)
- Radio-uitzending 'Duurzaam vis telen' in '1 op de middag' (KRO), n.a.v. workshop InnoFisk 1 (16 december 2004)
- Persbericht 'InnoFisk: van de jacht op vis naar duurzame viskweek op zee' (16 december 2004)
- Persbericht 'Natuurlijke weerstand dieren betere basis voor diergezondheid' (16 december 2004)
- Glas creatiever inzetten in regio (Witte Weekblad ed. Katwijk e.o., 15 december 2004)
- Toekomst boeren in samenwerken (Friesch Dagblad, 4 december 2004)
- Mager jaar voor tuinbouwsector door dure euro en energieprijzen (Het Landbouwblad, 4 december 2004)
- Mager jaar voor tuinbouw (de Bloemenkrant, 14 december 2004)
- Van boerderij naar buurderij (Het Goede Leven, 4 december 2004)
- Glaskasteel in Rijnsburg (Oogst Landbouw, 3 december 2004)
- Greenport Zuid-Holland presenteert zijn 'Visie en Uitdaging tot 2020' aan minister ('t Hele Westland, 2 december 2004)

- Veel belangstelling voor excursie licht en ruimte, waar o.a. het Glaskasteel werd besproken (Agrarisch Dagblad, 2 december 2004)
- Tuinbouwsector steekt meer geld in innovatie (Agrarisch Dagblad, 1 december 2004)
- Agropark biedt werk aan boeren (Boxmeers Weekblad, 1 december 2004)
- Conglomeraat voor Overijsselse agroclusters (Agrarisch Dagblad)
- Agroclusters hebben voortrekkers nodig, Jan Braakman (Agrarisch Dagblad)
- Animal care in ruimtelijke clusters (Agrabeton, nr. 5 2004)
- Uitzending Nieuwslicht over Agroparken (19 november 2004)
- Duurzame drijvende tuinderskas (De Ingenieur, 19 november 2004)
- Drijvende kas in Naaldwijk wereldprimeur (De Ingenieur, 19 november 2004)
- Westland krijgt drijvende tuinbouwkas (Vastgoedmarkt, 30 november 2004) (Flevopost Dronten, 19 november 2004)
- Van boerderij naar buurderij (Limburgs Dagblad ed. Oost, 18 november 2004)
- Van boerderij naar buurderij (Dagblad De Limburger, 18 november 2004)
- Westland heeft straks als eerste drijvende kas (de Bloemenkrant, 16 november 2004)
- Van drijvende tuinbouwkas naar een drijvende stad (het Financieele Dagblad, 9 november 2004)
- Nederland krijgt eerste drijvende kas ter wereld (de Parel, 8 november 2004)
- Kas op piepschuim en beton (De Volkskrant, 5 november 2004)
- Allereerste drijfkas ter wereld in veilingvijver (Haagsche Courant ed. Westland, 4 november 2004)
- Drijvende kassen als wereldprimeur in Westland (Haagsche Courant ed. Delft, 4 november 2004)
- Ramen hoeven nooit open in 'glazen burcht' GlasKasTeel (Rotterdams Dagblad, 4 november 2004)
- Technologiën der Zukunft: woran niederländische Forscher und Entwickler derzeit arbeiten (Das Taspro Magazin für Produktion, Dienstleistung und Handel in Gartenbau, oktober/november 2004)
- Vernieuwingen in melkveehouderij (zibb.nl, 18 oktober 2004)
- Wie ontwerpt de energieproducerende kas? (zibb.nl, 18 oktober 2004)
- Wie ontwerpt de kas die de meeste energie produceert? (AgriHolland, 15 oktober 2004)
- Weinig boeren willen op agropark (Boerderij, 12 oktober 2004)
- Plannen voor agropark in haven Amsterdam (Westweek WLTO, 7 oktober 2004)
- Veerman wil ontwikkeling agroparken bevorderen (Agrarisch Dagblad, 6 oktober 2004)
- Courage ondersteunt innovatie in melkveehouderij (AgriHolland, 5 oktober 2004)
- Tuinbouwbedrijf als spin in energieweb (Agrarisch Dagblad, 25 september 2004)
- Van glazen stad naar waterland (Oogst, 2 september 2004)
- Veranderingen in de tuinbouw vragen om andere arbeid, n.a.v. interview met Van Oosten 'Teelt zonder arbeid' op 2 juni 2004) (Onder Glas, augustus 2004)
- Van boerderij naar buurderij - nieuwe organisatievormen op het platteland (VNG Magazine, 27 augustus 2004)
- Na de burgerlijke ongehoorzaamheid komt de bestuurlijke ongehoorzaamheid door M. Wagemans (Levende Have, augustus 2004)
- Energiereductie door innovatie in glastuinbouw (EnergieConsulent, augustus 2004)
- Discussie over verovering van de zee - Mariene parken: duurzaam in zee (Visserijnieuws, 16 juli 2004)
- Aan de infarcten van Nederland doet men niets; o.a. over het omzetten van de energieverslindende kas in een energieproducerende kas) door W. Schoonen (Trouw, 14 juli 2004)
- Coolboxx opgericht (Nieuwsblad Transport, 9 juli 2004)
- Energieproducerende tuinbouwkas stuit op financiële grenzen (Agrarisch Dagblad,

- 2 juli 2004)
- Stijgende energiekosten breekpunt voor kleinschalige telers (Agrarisch Dagblad, 25 juni 2004)
  - Verwijzing naar 'Kas als Energiebron' en 'Zilte perspectieven' door Z.K.H. Prins Willem Alexander (Alg. ledenvergadering Rabobank, juni 2004)
  - Organisatiemodellen voor de toekomst in een innovatieve onderneming; interview Van Oosten (MKB-blad, juni 2004)
  - Publicatie 'Ei van Columbus 2003: prijzen voor innovatie en duurzaamheid' (VROM, juni 2004)
  - Nieuwe concepten als 'Kas als Energiebron' in een stedelijke omgeving en het beeldessay 'Glazen dorp' (Nieuwsbrief Stuurgroep Zuidplaspolder, juni 2004)
  - Toekomst voor visteelt op zee in 'mariene parken' (AgriHolland, 25 juni 2004)
  - Drijvend platform voor viskweek op zee (Reformatorisch Dagblad, 23 juni 2004)
  - Persbericht 'Vis kweken op zee' (22 juni 2004)
  - Zoeken naar de buurderij (Oogst, 18 juni 2004)
  - Dierziektebeleid spot met Darwin (Tijdschrift voor Diergeneeskunde, juni 2004)
  - Zoeken naar de buurderij (Oogst, 18 juni 2004)
  - Mens, dier en milieu hebben zwaar te lijden onder de rationalisering en intensivering van boerenbedrijven (Boerderij, 1 juni 2004)
  - Van grootgebruiker naar leverancier van energie (LTO Jaarverslag 2003, mei 2004)
  - Innovatie, sleutel voor vernieuwing glastuinbouw (LTO Jaarverslag 2003, mei 2004)
  - Boer moet weer buurman worden (Leeuwarder Courant, 26 mei 2004)
  - B en W steken kwart miljoen in 'Academie' (Haagsche Courant, 18 mei 2004)
  - Persbericht 'Buurderijen moeten boerderijen vervangen' (17 mei 2004)
  - Oude vis in nieuwe netten, René Diddé (De Volkskrant, 15 mei 2004)
  - Energiezuinige kassen met eigen karakter (Vakblad voor de Bloemisterij)
  - Lager energiegebruik en geen warmtepomp nodig?; interview met Jan Fransen; door Harry Stijger (Onder Glas, mei 2004)
  - De tuinbouw innoveert, de handel minder, Cees den Hollander (Weekblad AGF, 6 mei 2004)
  - Nederland moet zilter denken (Natuur en Milieu, nr. 5, mei 2004)
  - Kennis delen is een plicht: interview Cees den Hollander, directeur Tuinbouwcluster Academie (Oogst, 23 april 2004)
  - Beter luisteren naar bedrijfsleven, Herman de Boon (Nieuwsbrief Transitieteam LNV, nr. 7, april 2004)
  - Zee heeft veel meer te bieden (IJmuider Courant, 16 april 2004)
  - Resultaten verkenning "Ocean Farming", interview Esther Luiten (RTV Noord-Holland, 15 april 2004)
  - Rijke zee kan duurzamer worden benut (VisserijNieuws, 2 april 2004)
  - Tuinbouwcluster Academie benoemt Cees den Hollander (Primeur, 31 maart 2004)
  - Keuze voor weidegang door diverse factoren bepaald (Startpagina prikbord, 29 maart 2004)
  - Rijke zee kan duurzaam worden benut (Zibb.nl, 29 maart 2004)
  - Delta aan haar trekken, interview Floris Groenendijk (VARA Radio Vroege Vogels, 28 maart 2004)
  - Een idee krijgt vleugels: SeaWing multifunctioneel ei van columbus (De Telegraaf, 27 maart 2004)
  - Persbericht 'Rijke zee kan duurzaam worden benut i.p.v. leeggeroofd' (25 maart 2004)
  - Rijke zee kan duurzaam worden benut in plaats van leeggeroofd (www.agripress.be, 25 maart 2004)
  - Verzilten van Oostpolder is dagdromerij (Noord Hollands Dagblad, 24 maart 2004)
  - Idee verzilten Oostpolder is waanzinnig (Noord Hollands Dagblad, 23 maart 2004)
  - Plan voor zoute zee in IJsselmeer (Leeuwarder Courant, 23 maart 2004)

- Wieringer groentensnijder: zeegroente is delicatess (Noord Hollands Dagblad, 23 maart 2004)
- Noordzee: bron van lekkers (Quest, maart 2004)
- Liever gedrevenheid dan draagvlak, Jeroen Bordewijk (Nieuwsbrief Transitieteam LNV, nr. 6, maart 2004)
- Alsnog miljoenen voor duurzame landbouw (Weekblad voor Wageningen UR, 25 maart 2004)
- Persbericht 'Kabinet steunt Transitie Duurzame Landbouw; Transforum Agro & Groen een feit (16 maart 2004)
- Kabinet steunt project Transitie Duurzame Landbouw (AgriHolland, 15 maart 2004)
- Gebruik zee vergt wijziging kustbeleid (Cobouw, 12 maart 2004)
- Betere benutting van de zee (VisserijNieuws, 12 maart 2004)
- Modderpret op Landgoed Weltevree (11 maart 2004)
- Zee bruikbaar voor nieuwe medicijnen (Nieuws.nl, 5 maart 2004)
- Boeren uit Groene Hart zien niets in extensieve grootschalige natuurbedrijven (Utrechts Nieuwsblad, 6 maart 2004)
- Superboeren zijn niet de oplossing, Iman Vroman (KrantenOnline, 8 maart 2004)
- Grote bedrijven kunnen Groene Hart redden, Iman Vroman (Utrechts Nieuwsblad, 6 maart 2004)
- Cow-munity moet melkveehouderij redden, Erik v.d. Veen (Dagblad van het Noorden ed. Drente Noord, 4 maart 2004)
- Cow-munity biedt toekomst Veenkoloniën, Erik v.d. Veen (Dagblad van het Noorden ed. Stad en Haren, 4 maart 2004)
- Het leerklimaat buiten de k(l)as: inspirerende leeromgevingen voor ondernemers in de agrosector (Vakblad Groen Onderwijs, 3 maart 2004)
- Schaalvergroting vraagt ontwerp van nieuwe systemen
- Clustering biedt kansen voor dierenwelzijn en gezondheid (Nieuwsbank, 1 maart 2004)
- Clusteren van vee leidt niet tot ziekte en stress (Staatscourant, 1 maart 2004)
- De vergeten nadelen van groter groeiende melkveebedrijven (Agrarisch Dagblad, 26 februari 2004)
- Melkvee en natuurbeheer in één bedrijf (Goudse Courant, 25 februari 2004)
- Nieuwe technieken voor grootschalige melkveesector (Agrarisch Dagblad, 24 februari 2004)
- Alterra: kans voor grote duurzame bedrijven
- Veehouder moet aan de mobiele melkrobot (De Gelderlander, 24 februari 2004)
- Melkveehouderij kan grootschaliger (Nederlands Dagblad, 24 februari 2004)
- Mobiele melkrobot biedt nieuwe kansen (Reformatisch Dagblad, 24 februari 2004)
- Melkrobot toekomst melkveehouderij (Brabants Dagblad ed. Den Bosch, 24 februari 2004)
- Mobiele melkrobot nuttig (BN de Stem ed. Breda, 24 februari 2004)
- Perspectief voor mobiele melkrobots (Friesch Dagblad, 24 februari 2004)
- Mobiele melkrobot toekomst voor melkveehouderij (Agrarisch Dagblad, 23 februari 2004)
- Mobiele melkrobot toekomst voor melkveehouderij (De Telegraaf, 23 februari 2004)
- Mobiele melkrobots en 'cowmunities' vernieuwen veehouderij (Radio Nederland Wereldomroep Ezine, 23 februari 2004)
- Persbericht 'Schaalvergroting melkveehouderij vraagt om radicaal nieuwe ontwerpen' (23 februari 2004)
- Schaalvergroting melkveehouderij vraagt nieuwe ontwerpen (AgriHolland, 23 februari 2004)
- Kennis leidt niet vanzelf tot innovatie; interview met Van Oosten en Kropff (Syscope nr. 2, voorjaar 2004)
- Gewächshäuser: Zukunftsmusik (over Kas als Energiebron) (Deutsche Gartenbau

- (DEGA) 58 (8), pag. 22, 21 februari 2004)
- Glastuinbouw maak werkt van energietransitie (Nieuwsbrief Energietransitie nr. 14, 19 februari 2004)
  - Kas als energiebron wekt ook scepsis op (Groenten en Fruit, 19 februari 2004)
  - Glastuinbouw de hoogte in, Jenny van der Zijden (De Telegraaf, 14 februari 2004)
  - InnovatieNetwerk: agroproductieparken niet slecht voor dierenwelzijn (AgriHolland, 12 februari 2004)
  - Werkprogramma 2004 InnovatieNetwerk met vernieuwende projecten (AgriHolland, 11 februari 2004)
  - Innovatieprijs Ei van Columbus (Nieuwsbank, 5 februari 2004)
  - Kas als Energiebron wint Ei van Columbus (Technisch Weekblad, 30 januari 2004)
  - TV-interview van Van Oosten n.a.v. Ei van Columbus (TV Zeeland, 26 januari 2004; landelijke uitzending 27 januari 2004)
  - Life radio-interview Van Oosten n.a.v. winnaar Ei van Columbus (Radio Zeeland, 26 januari 2004)
  - Uitzending interview met Van Oosten en Van Andel d.d. 15 januari in VARA Vroege Vogels (25 januari 2004)
  - De broeikas als wapen tegen broeikas effect (Het Financieele Dagblad, 24 januari 2004)
  - Kassen als bron van energie (Westland Post, 22 januari 2004)
  - Kas als Energiebron winnaar van het Ei van Columbus (AgriHolland, 21 januari 2004)
  - Kas als energiebron kandidaat innovatieprijs (zibb.nl/tuinbouw, 15 januari 2004)
  - Clusteracademie trefpunt vernieuwing, Joke Kranenberg (Agrarisch Dagblad, 14 januari 2004)
  - Businessplan van Tuinbouwcluster Academie gereed (Agrarisch Dagblad, 10 januari 2004)
  - Kennis kan een ballast zijn, Henk van Oosten en Hans Koehorst (Oogst, 2 januari 2004)
  - STT-project inventariseert mogelijkheden duurzaam zeegebruik (De Ingenieur, 19 december 2003)
  - Handen uit de mouwen voor de transitie: Kas als Energiebron (Nieuwsbrief Transitieteam LNV, december 2003)

5. Lezingen e.d.

- Inleiding “Naar nieuwe plattelandsondernemingen”, Mathieu Wagemans, WLTO, Haarlem, 13 december 2004.
- Lezing regionale identiteit, Mathieu Wagemans, Leadercongres, Bergen, 11 december 2004
- Bijdrage aan Werkatelier Kas als Energiebron, Henk van Oosten en Gertjan Fonk, Knooppunt Innovatie, Rotterdam, 9 december 2004.
- Speerpunten Glastuinbouw 2020 (2005 – 2008), Inleiding voor de werkconferentie Glastuinbouw 2020, Henk van Oosten, Zoetermeer, 29 november 2004
- Lezing plattelandsvernieuwing, Mathieu Wagemans, Midden-Beemster, 27 november 2004
- Lezing over sociale cohesie op het platteland, Mathieu Wagemans, Limburgse Vereniging van Kleine Kernen, 6 oktober 2004.
- Agroparken en hun maatschappelijke context, voordracht Ger Vos. Conferentie Agrologistiek, 5 oktober 2004.
- Presentatie Agroparken, Jan de Wilt, Congres Agrologistiek, 5 oktober 2004.
- Lezing Buurderij, Mathieu Wagemans, Haarlemmermeer, 1 juli 2004.
- Agroparken in maatschappelijk perspectief, voordracht Ger Vos. 3^e Nationaal Platform Agribusinesscomplexen, 30 juni 2004.

- Bijdrage aan Workshop “MVO hoezo” in kader van Tuinbouwcluster Academie, Henk van Oosten, LNV-congres Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen, Bussum, 23 juni 2004
- Lezing Institutional Innovations in Rural Planning, Mathieu Wagemans, Sense Symposium, Utrecht, 17 juni 2004.
- Innovatie in de glastuinbouw. Voordracht voor de AVAG (het platform voor de toeleveranciers in de glastuinbouw, Henk van Oosten, 10 juni 2004
- Lezing “Naar een nieuwe verdeling van verantwoordelijkheden op platteland”, Mathieu Wagemans, Congres Vereniging Nederlandse Gemeenten, 8 juni 2004.
- Toekomst Nederlandse Land- en Tuinbouw, Voordracht op de zomeruniversiteit voor de (buitenlandse) tolken van het EU parlement uit alle EU-landen, Henk van Oosten, Rotterdam, 4 juni 2004
- Innovatie in de veehouderij, lezing Jan de Wilt, KLV-dag Kenniseconomie en innovatie, 3 juni 2004
- De toekomst als bron voor innovatie, Inleiding voor de brancheorganisatie Artyemis (producenten en leveranciers natuurlijke en biologische bestrijding), Henk van Oosten, Honselersdijk, 25 mei 2004
- “Agroparken: een duurzaam perspectief”, lezing Jan de Wilt, Forumdiscussie “Hamplapjes: straks alleen uit de wei of juist uit de varkensflat?” van de Rijksuniversiteit Utrecht op 10 en 24 mei 2004.
- Lezing “Innovaties op het platteland”, Mathieu Wagemans, Congres Groen Links, Woudschoten, 15 mei 2004.
- “Foresight as a tool for system innovation”, inleiding Jan de Wilt, EU-US Scientific Seminar on New Technology Foresight, Forecasting & Assessment Methods, 13-14 mei 2004 in Seville, Spanje.
- Forumbijdrage aan conferentie “Where science meets society”, Mathieu Wagemans, Wageningen, 23 april 2004.
- Bijdrage aan discussiemeeting “Glastuinbouw in de Zuidplaspolder”, Henk van Oosten, 15 april 2004
- Innovatie in de glastuinbouw, Openingspeech op het congres “Innovatieve technologieën voor WKK in de glastuinbouw”, Henk van Oosten, Utrecht, 6 april 2004
- Bijdrage aan discussiemeeting “Merken in de sierteelt”, Henk van Oosten, De Lier, 29 maart 2004.
- Arbeid in de glastuinbouw in de toekomst, Mindset voor een discussiemeeting van PPO en WUR met ondernemers en vakbeweging bij KP Holland, Henk van Oosten, De Lier, 24 maart 2004
- Lezing Plattelandsvernieuwing, Mathieu Wagemans, Vereniging voor Innovatie, IJsselsteijn, 17 maart 2004
- Presentatie over Agroparken bij het Rotterdams Havenbedrijf, Jan de Wilt, 24 februari 2004.
- Glastuinbouw 2020: alliantie van Stichting innovatie en InnovatieNetwerk Groene ruimte en Agrocluster, Henk van Oosten, Discussiemeeting transitievenster LNV te Den Haag, 10 februari 2004
- Glastuinbouw 2020, korte inleiding voor de workshop Financiering van ingrijpende innovatietrajecten in de tuinbouw, Henk van Oosten, 28 januari 2004
- Kas als energiebron: voordracht voor Lions Kraalberg, Henk van Oosten, Rotterdam, 20 januari 2004
- Kennis en innovatie; Voordracht in een discussie meeting met de nieuwe staf van LTO Nederland, Henk van Oosten, Zoetermeer, 8 januari 2004

Voeding voor een Gezonde Samenleving

1. Doel en ambitie

(Bijdragen aan) het realiseren van een voedingssysteem, dat leidt tot een gezonde samenleving.

Probleemstelling

De huidige voedingspatronen leiden in toenemende mate tot gezondheidsproblemen en daaraan gekoppeld een aantal andere ontwikkelingen die ons steeds meer zorgen moeten baren. Met name de zeer snelle toename van obesitas is verontrustend.

In Nederland is ongeveer 45% van de mannen en 35% van de vrouwen te dik. In België is ongeveer 63% van de mannen en 40% van de vrouwen te dik. In de VS lijdt 60% van de volwassenen aan overgewicht en 25% aan ernstig overgewicht of vetzucht (obesitas). In Nederland zijn al kinderen van 4 jaar oud met obesitas gesignaleerd. Van de kinderen tussen zes en zestien jaar zijn er 400.000 te dik. De WHO voorspelt dat 25% van de volwassen Nederlandse bevolking in 2025 obees zal zijn. Mensen met vetzucht zijn vaker ziek dan andere. Hun ziekten verlopen ongunstiger. Hun kans op hart- en vaatziekten, bewegingsapparaat (gewrichtsklachten, hernia's, rugklachten) verhoogde bloeddruk, artrose, suikerziekte, galblaasontsteking, hersenbloedingen, ademhalingsstoornissen, etc. is hoger. Bij toename van het lichaamsgewicht neemt de kans op rethinopathie ook toe, dit is de eerste en ook de meest voorkomende complicatie van suikerziekte.³ Overgewicht is de oorzaak van minstens 279.000 doden in de EU per jaar.⁴ Er bestaat ook een duidelijke relatie tussen obesitas, ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid. Zwaardere vrouwen lijken volgens een Amerikaans onderzoek aan Zweedse vrouwen, zelfs meer kans te maken op dementie en de Ziekte van Alzheimer.⁵ Een extra hoge oestrogeenspiegel veroorzaakt een verhoogde kans op borstkanker bij dikke vrouwen na de menopauze.⁶ Hartinfarcten bij Nederlandse mannen komen zes keer zo vaak voor als bij mannen in Italië en Griekenland. Dit verschil kan bijna helemaal verklaard worden door de verschillen in voeding. Dat de sterke stijging van obesitas bij kinderen zo toeneemt, wordt vaak gekoppeld aan een sterke toename in het eten van vetrijke voeding. Ook het gebruik van veel suikerrijke frisdranken wordt vaak genoemd.⁷ Andere factoren spelen natuurlijk ook een rol; veel mensen bewegen te weinig of verrichten een type werk waarin lichamelijke inspanning amper meer voorkomt. Landarbeiders aten vroeger veel en erg vet, maar leverden dan ook zware lichamelijke arbeid. De effecten van obesitas zullen echter veel verder gaan dan louter het gezondheidsvraagstuk. Het dikker en zwaarder worden van de bevolking heeft ook nog een aantal ongewenste neveneffecten die niet met de volksgezondheid samenhangen. Gedacht kan worden aan de grootte van stoelen in vliegtuigen, treinen en auto's, maar ook de belasting van personeel in de gezondheidszorg (het tillen van patiënten), de toegankelijkheid van looppaden in winkels of doorgangen, de noodzaak om zwaardere materialen toe te passen in huisraad, enzovoorts.

In het rapport "Ziekte en sterfte in Hart van Brabant"⁸ worden als belangrijke risicofactoren voor het ontstaan van hart- en vaatziekten onder meer de voedingsgewoonten (te vet eten, te weinig groente en fruit) en daaraan gelieerd, overgewicht,

---

³ Medisch Vandaag, maart 2003

⁴ Bedrijfsgeneeskundige Dienst IDEWE in België

⁵ Website Nederlandse Obesitas Vereniging, 29-08-2003

⁶ Journal of the National Cancer Institute, augustus 2003

⁷ Website Nederlandse Obesitas Vereniging, 29-08-2003

⁸ GGD Hart van Brabant, augustus 2003

aangegeven. Het basisrapport Gezondheidsenquête Volwassenen 2001⁹ vermeldt dat “maar liefst 85% van de volwassen bevolking” in deze regio onvoldoende groenten en fruit tot zich nemen. Dat komt overeen met de landelijke trend. In een recente studie van de European Prospective Investigation into Cancer and Nutrition (EPIC)¹⁰, blijkt Nederland zelfs te horen tot de landen, die het laagste consumptieniveau van groenten en fruit vertonen. Wanneer in de vervolgfase van deze EPIC studie daadwerkelijk een negatieve correlatie tussen het eten van groenten en fruit en het optreden van kanker wordt aangetoond, dan mag Nederland zich grote zorgen gaan maken voor de toekomst. Jongeren eten zelfs nog maar de helft van de al kleine hoeveelheden verse producten, die volwassenen eten¹¹. Vervolgens blijkt ook nog eens dat het gemiddelde bij de volwassenen wordt vertekend, omdat vooral ouderen (boven de 50 jaar) nog veel verse producten gebruiken. Bij dit alles moet wel worden aangetekend dat het onduidelijk is of conserven tot de verse groenten of fruit worden gerekend. Ook is het niet zo dat alle verwerkte producten per definitie ongezonder zijn dan verse.

Jongeren ontbijten ook steeds minder. Met name jongeren boven de 16 jaar ontbijten onregelmatig. 12-17 jarigen die onregelmatig ontbijten, hebben twee keer zo vaak moeite met het begrijpen van de lesstof, die zij op school krijgen te verwerken!¹²

Er is een veelheid aan factoren, dat er voor zorgt, dat het voedingssysteem werkt zoals het nu werkt. Het wordt onder meer in stand gehouden door een complex samenspel van partijen zoals consumenten, overheid, retail, voedingsproducenten en restauratieve voorzieningen, die elkaar beïnvloeden. De primaire prikkels in het systeem lijken niet gericht op het creëren van een situatie die leidt tot een verantwoorde voeding. Welke prikkels dat dan wel zijn, vormt een belangrijk aandachtspunt voor dit thema en zal in de komende tijd dan ook nader worden onderzocht. Een en ander betekent dat de focus van de taakgroep zal worden verlegd naar het nader benoemen van de kritische factoren, die een sleutelrol spelen in het bestendigen van de voedingssituatie zoals die nu is en het vinden en benoemen van de aangrijpingspunten die daarin verandering kunnen brengen. In deze heroriëntatie past ook een nieuwe invulling van de Taakgroep Voeding. Ondertussen is de heer Veenhof, voorzitter van de concerndirectie van Koninklijke Wessanen Nederland N.V. bereid gevonden het thema in de hiervoor geschetste zin nader in te doen vullen en de gewijzigde invulling van het thema verder onder zijn aansturing vorm te gaan geven. Dat betekent een verdere aanscherping van de probleemstelling van het thema en in het verlengde daarvan het formuleren van een adequate aanpak. Voor de uitwerking hiervan dient vervolgens een breed gedragen commitment te worden gerealiseerd.

Opgave

De opgave is om het voedingssysteem zodanig in te richten, dat het een belangrijke bijdrage gaat leveren aan een gezonde samenleving. Hiertoe is het allereerst van belang, dat er, meer dan nu, een gevoel van urgentie gaat ontstaan. Dat betekent, dat energie moet worden gezet op het herkennen en vooral erkennen van de snel in ernst toenemende problematiek. Dit kan door, mede op basis van een meer uitgewerkte probleemanalyse, partijen bij elkaar te brengen, die in dat systeem een belangrijke rol vervullen. Wanneer we er in slagen om binnen pakweg 1½ jaar dit bewustzijn bij relevante partijen op het vereiste niveau te krijgen, dan zou dat al een prestatie van formaat zijn. Vervolgens is het van belang om de belangrijkste aangrijpingspunten voor verandering te vinden (en nieuwe verrassende oplossingen te ontwerpen), waarbij partijen hun eigen verantwoordelijkheid hebben en behoren te nemen.

---

⁹ GGD Hart voor Brabant, februari 2003

¹⁰ Public Health Nutrition 2002: 5 p1170-1196

¹¹ Voed je goed, voel je goed; GGD Hart voor Brabant, juni 2002

¹² Jongeren in de regio 's Hertogenbosch, GGD Regio 's-Hertogenbosch. Vergelijkbaar onderzoek in Leeuwarden komt overeen met deze bevindingen

De consument

Verschillende consumentengeledingen hebben behoefte aan informatie over voeding. Er is wel veel verschil in het type informatie waar men naar vraagt. Voor sommigen is informatie over de houdbaarheid en de manier waarop een product moet worden bewaard voldoende. Anderen willen weten hoe een product tot stand is gekomen, welke hulpstoffen zijn gebruikt en wat de geschiedenis van het product is. Voor allochtone Nederlanders is het belangrijk te weten of een product "hallal" of "kosher" is en of een product alcohol bevat. Informatie moet dus relevant zijn, niet tegenstrijdig en op een aansprekende manier worden gebracht. Dat is dan ook onmiddellijk het probleem dat zich aandient. Met welke vormen van communicatie kun je een specifieke doelgroep het beste bereiken? In deze contextspecifieke problematiek wordt gevraagd om contextspecifiek te handelen met maatwerk. Hiertoe moeten vernieuwende en werkbare concepten worden ontwikkeld.

Maatschappelijke organisaties

Veel van de bovenstaande aspecten worden herkend in de aandachtspunten die maatschappelijke organisaties naar voren brengen in relatie tot voeding. Organisaties als diëtistenverenigingen, verenigingen van artsen, GGD's, organisaties en verenigingen die zich bezighouden met aan voeding gerelateerde onderwerpen (darmziekten, hart- en vaatziekten, enz.) maken zich zorgen over de manier waarop burgers met voeding omgaan. Zij vragen nadrukkelijk om een betere en betrouwbare voorlichting. Zo constateren zij ook dat consumenten tegenstrijdige signalen ontvangen.

Vanuit deze situatie kun je dus ook niet van de consument vragen om zelf verantwoordelijkheid te dragen ten aanzien van het voedingsgedrag. En daarbovenop proberen overheid en bedrijven de consument er ook nog eens van te overtuigen dat voeding nog nooit zo veilig en gezond is geweest als nu het geval is. Dit bevestigt nogmaals de noodzaak om de consument van onafhankelijke en relevante informatie over voeding te voorzien. De vraag is echter hoe dit kan worden gerealiseerd.

Het bedrijfsleven

Bedrijven spelen in toenemende mate in op de vraag van de consument om voortdurend nieuwe producten te leveren. In Japan en in de VS liggen nieuwe producten in de winkels soms niet langer op de plank dan drie maanden: de cycle-tijd van nieuwe producten neemt steeds meer af. Daarmee wordt het voor de bedrijven steeds belangrijker om tot een snelle productvernieuwing te komen, waarin een flexibele bedrijfsvoering van groot belang is. Het wordt ook steeds belangrijker om te begrijpen hoe de vraag van de consument zich ontwikkelt, want het ontwikkelen van nieuwe producten met een korte levensduur is een intensieve en geldverslindende bezigheid. Dit is immers de essentie van de omslag die de voedingsindustrie moet maken bij de transitie van een aanbodgestuurd naar een vraaggestuurd voedingsstelsel.

In deze transitie wordt de consument echter ook meer en meer verleid tot het kopen van kant- en klare producten, fast-food, snacks en producten, die appelleren aan een voedingsgedrag dat steeds meer foot-loose is van een voedingsgedrag waarin het gezin centraal staat. De consument wordt meer en meer verleid tot het eten van snacks en snelle happen. Nederlanders zijn al de grootste snacketers van Europa¹³. Het bedrijfsleven dient zich echter wel bewust te zijn van hun eigen verantwoordelijkheid in het ontwikkelen van het voedingsgedrag van de consument. Het is ongewenst dat het bedrijfsleven ongezond voedingsgedrag stimuleert.

Ondertussen heeft het grote voedingsbedrijf Kraft besloten de verpakking van biscuits te verkleinen. Ook heeft het bedrijf plannen om het vetgehalte in haar producten te verlagen en geen reclame meer te maken op scholen. McDonald's gaat er inmiddels

---

¹³ Per jaar eten Nederlanders 165 miljoen kilo frites, 500 miljoen frikadellen, 350 miljoen kroketten, 60 miljoen porties saté en 45 miljoen liter mayonaise.

toe over salades en fruitsnacks te verkopen. Dit is echter nog maar een klein begin. In scholen staan nog steeds automaten met calorierijke snacks in plaats van gezonde. In de supermarkten staan de zoete snacks zodanig opgesteld dat de consument wachtend in de rij bij de kassa zich makkelijk laat verleiden tot een greep uit het assortiment.

Hier ligt een uitdaging om ondernemers op hun verantwoordelijkheid jegens de volksgezondheid te wijzen en met nieuwe concepten te komen die gewenst voedingsgedrag stimuleren. Dit betekent echter evenzeer dat het bedrijfsleven de mogelijkheid moet worden geboden om met nieuwe concepten te experimenteren om zodoende een goede concurrentiepositie op te kunnen bouwen. Leidend zal echter steeds moeten zijn dat de economie zich ten dienste stelt van het leven en niet omgekeerd.

Aanpak

Het thema stond in 2004 voor een nieuwe start, op basis van de nieuw geformuleerde focus. Voor de aanpak worden de volgende centrale aanvliegroutes gekozen:

- Belangrijk is om te weten welke elementen in het voedings- en consumptiesysteem bepalend zijn voor het eetgedrag van mensen. En vooral welke elementen hierin ongezond eetgedrag bevorderen. De eerste stap bestaat dan ook uit een systeemanalyse, die tevens een belangrijke basis moet vormen voor de uit te voeren activiteiten.
- Omdat er veel behoefte bestaat aan informatie over voeding en de huidige vormen van informatievoorziening niet voldoen, dienen nieuwe vormen van communicatieconcepten te worden ontwikkeld. Om specifiek jongeren, die nog toegankelijk zijn met informatie over voeding, te kunnen bereiken zijn er aansprekende vormen van communicatieconcepten nodig, met een nadruk op aantrekkelijke vormen van onderwijs.
- Er blijkt onvoldoende kennis aanwezig over de manier waarop consumenten tot een verantwoord voedingsgedrag kunnen worden aangezet. Het verwerven van die kennis vereist nieuwe vormen van samenwerking binnen de kennisinfrastructuur. Dit beoogde het ICES/KIS-programma ook te bereiken. De parels uit dit programma worden nu zo mogelijk via de taakgroep of langs andere wegen alsnog tot realisatie gebracht.

2. Projecten

1. Systeemanalyse rond de voedingsproblematiek

Binnen de Taakgroep Voeding voor een gezonde samenleving is de focus gelegd bij een tweetal onderwerpen:

1. het nader benoemen van de remmende factoren, die veroorzaken dat er geen substantiële veranderingen optreden in het huidige voedingssysteem naar de vorming van een integer voedingssysteem of anders gezegd: wat vormt de belangrijkste stimulans voor het vertonen van ongezond gedrag in ons (voedings)systeem;
2. het in kaart brengen welke andere gevolgen dan die voor de gezondheid kunnen worden gezien voortvloeiend uit het in toenemende mate optredende voedingsgedrag van de Nederlandse consument.

Om deze analyse op gang te brengen is door Prof. Van Trijp van Wageningen UR een discussiestuk opgesteld dat gaandeweg een verdiepingsslag zal ondergaan.

2. Nieuwe communicatieconcepten

Het project ("Eye on Food") is uitgewerkt tot een beeldpresentatie. In het bijzonder is de reactie van consumenten op een specifieke manier van labelen van verse producten in een videopresentatie vastgelegd. De huidige vorm van dit project is niet goed publiceerbaar, maar kan wel worden meegenomen in de verdere uitwerking van het concept Eeticons (zie aldaar).

In vervolg op de compilatie van verslagen van workshops, die onder de titel "communiceren over eten" verscheen, is een aantal aanbevelingen die uit de verschillende workshops naar voren kwamen, gepubliceerd onder de naam "communiceren over eten II". In ditzelfde rapport werd ook een overzicht opgenomen van alle websites die actief zijn op het terrein van "voedsel" en "eten". Er werd een grote mate van versnippering geconstateerd ten aanzien van de wijze van communicatie via internet. Het zou nog steeds een grote uitdaging zijn om een portaal te construeren voor al deze verschillende websites, vooropgesteld dat dat zou kunnen gebeuren onder een vorm van certificering ten aanzien van het aanbod van betrouwbare informatie. Dat ligt echter niet zozeer op de weg van InnovatieNetwerk.

Dat er veel behoefte is aan leesbare en begrijpelijke informatie over eten, werd bewezen met de brochure "Gezond?", waarin de achtergronden rond de ontwikkelingen op het terrein van "functional foods" op een voor de leek begrijpelijke manier wordt gepresenteerd. Er werd besloten tot een tweede druk, nadat bleek dat bijna 7000 exemplaren waren verspreid en er nog steeds veel vraag naar deze brochure was. Vooral veel scholen blijken de brochure te gebruiken als lesmateriaal

3. Analyse voedingssector

In een eerste analyse zijn op basis van interviews met experts en managers van innovatieve bedrijven belangrijke (succes- en faal-) factoren voor (systeem)innovatie onderzocht in vier agrovoedingsketens. Gebleken is dat er bij de deelnemende bedrijven nog steeds weinig belangstelling bestaat voor het opzetten van duurzame ketennetwerken. Een ander belangrijk knelpunt dat samenwerking vaak belemmert, is door het optreden van (al dan niet terecht gepercipieerde) belangentegenstellingen. Dit is mede te verklaren uit de druk waar de agrovoedingssector zich onder bevindt.

Het startpunt voor succes van systeeminnovaties ligt voornamelijk bij de verwerkers en in mindere mate, de supermarkten. Verwerkers en supermarkten moeten dan ook gezamenlijk de leiding nemen in het proces naar een gezamenlijke keten- en netwerkstrategie. Verder is het zeer de vraag of de sector goed genoeg kijkt naar de markt, met name de vraag wat de (buitenlandse) consument wil is van essentieel belang voor het overleven van de sector. Tevens lijkt het voor de optimale ketenafstemming van groot belang om ook de toeleveranciers intensief bij innovatieprocessen te betrekken.

Dat de verschillende ketens van elkaar kunnen leren blijkt uit de ervaring van de glastuinbouwketen. In het bijzonder gaat het hier om implementatie van ICT-systemen, project portfoliobeheer en het beschermen van kennis via octrooien. Het blijft echter van groot belang dat de agrovoedingssector, om haar positie te behouden, een gezamenlijke toekomstvisie formuleert, gericht op afstemming en samenwerking tussen alle partijen in de keten.

Tevens is het afgelopen jaar een groot aantal KLICT projecten (samenwerkingsprojecten tussen twee of meerdere keten- of netwerkpartners, vooral binnen de agrovoedingssector) geanalyseerd op de "herbruikbaarheid" van de gebruikte methoden. Deze analyse heeft geleid tot een "Tool-book" waarin een grote diversiteit aan instrumenten wordt gepresenteerd. In die gevallen dat het ging om samenwerkingsprojecten voor het realiseren van innovaties, waarbij soms een groot aantal actoren (een hele keten, of sub-sector) betrokken waren zijn de belangrijkste "lessons learned" genoteerd.

4. Ontwikkeling van nieuwe kennisconcepten gericht op de ontwikkeling van een gezond voedingsgedrag

Op initiatief van het InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster vond op 27 april jl. een rondetafelgesprek plaats met beleidsmakers van EZ, VWS en LNV over het thema 'Voeding en Gezondheid'. Sindsdien is het veld sterk in beweging. Zo werd op 1 juni door EZ een workshop Functional Foods georganiseerd waarin aan de hand van stellingen werd gediscussieerd over de rol van de overheid en in het bijzonder over de toegevoegde waarde die EZ zou kunnen leveren vanuit de haar ter beschikking staande instrumenten. Op 9 juni vond een gesprek plaats tussen het Agrovoedingscluster en de ministers van EZ en LNV over de innovatieontwikkelingen binnen het cluster en de accenten die in het Nederlandse innovatiebeleid nodig zijn. Het onderwerp 'overgewicht en obesitas in relatie tot voeding' was één van de discussiepunten. Daarnaast is het Innovatieplatform bezig met de ontwikkeling van een beleid op Sleutelgebieden. Flowers and Food is benoemd tot sleutelgebied. Overige ontwikkelingen zijn het Nutrigenomics Zwaartepunt van het RegieOrgaan Genomics en een VWS-programma dat waarschijnlijk wordt ondergebracht bij het WCFS (Wageningen Centre for Food Sciences). Ook op Europees niveau vinden ontwikkelingen plaats, zoals de activiteiten onder prioriteit 1 (Health) en prioriteit 5 (Food) van het Zesde Kaderprogramma (KP6), en de voorbereiding van toekomstige European Technology Platforms als basis voor de activiteiten onder het Zevende Kaderprogramma (KP7).

Bovengenoemde ontwikkelingen maken duidelijk dat er van de kant van de overheid steeds meer belangstelling bestaat voor het onderwerp 'Voeding en Gezondheid' en dat de urgentie voor nieuwe initiatieven wordt onderkend. Dit vraagt echter, gezien de bonte verzameling van actoren en initiatieven en de grote kans op overlappende activiteiten, steeds meer om een gecoördineerde aanpak, met name ook in het licht van ontwikkelingen op Europees en mondiaal niveau.

5. Experimenteerruimte voor nieuwe businessmodellen: "concept virtueel ondernemen"

Dit is een verdere uitwerking van de resultaten van een eerdere studie waarvan de eindrapportage in 2003 uitkwam ("Nederland Regieland 20xy"). In 2004 kwam een concept rapport beschikbaar dat goed paste binnen het pakket van activiteiten binnen het ICES traject TDL. Besloten werd het rapport langs de voorgestelde lijnen verder uit te werken in samenwerking tussen Rijnconsult, Wageningen UR en de Technische Universiteit van Eindhoven. Hiervoor werden vanuit TDL middelen ter beschikking gesteld.

6. Advanced Manufacturing Practice

In het licht van de ontwikkelingen en discussies op het terrein van de MicroSysteemTechnologie en de Nanotechnologie in Nederland kwam er hernieuwde belangstelling voor het rapport Levensmiddelen in de 21^e eeuw. Het Rathenau Instituut heeft met het oog op de toenemende discussie over dit onderwerp de integrale tekst van dit rapport ook op hun website geplaatst. Dit onderwerp wordt als afgesloten beschouwd.

7. Smaaklessen

Met name huisvrouwen maken zich ongerust over de gezondheid en de veiligheid van het eten. Jongeren zijn volstrekt niet geïnteresseerd in dit onderwerp. Eén van de manieren om hier iets tegen te doen is het geven van smaaklessen op scholen, waarbij kennis over eten wordt overgedragen op kinderen en jongeren.

Met deze aanpak in gedachten is ondermeer een samenwerking tussen Pierre Wind, Onderwijs Instituut Technologie en Voeding en VWO-campus van Wageningen Universiteit en de Centrale Educatieve Dienstverlening in Rotterdam tot stand gebracht. Uiteindelijk is daar een lespakket uit voortgekomen, dat op 21 januari 2004 onder veel belangstelling werd geïntroduceerd bij diverse scholen in Rotterdam en omgeving. Mevrouw Nebahat Albayrak, lid van de Tweede Kamer, werd bereid

gevonden het eerste smaaklespakket in ontvangst te nemen uit handen van Pierre Wind. Daarmee werd ook de feitelijke basis gelegd voor de introductie van smaaklessen in het basisonderwijs.

Zowel Pierre Wind, als het Onderwijs Instituut Technologie en Voeding en VWO-campus in Wageningen, de Centrale Educatieve Dienstverlening in Rotterdam en EuroToques Nederland hebben de ambitie uitgesproken de Smaaklessen uit te breiden tot scholen in het hele land.

Om te onderzoeken of er bij de scholen in Nederland voldoende belangstelling bestaat om smaaklessen te gaan geven, werd een aantal try-outs georganiseerd.

Aanmeldingen hiervoor kwamen in grote getale binnen, voornamelijk van docenten die graag willen dat er door VWO-campus een smaakles (of meerdere lessen) worden gegeven. Daarnaast zijn veel scholen enthousiast, maar ontbreekt vaak de tijd om deel te nemen.

Ondertussen heeft het Ministerie van LNV aangegeven dat er veel belangstelling bestaat voor het implementeren van smaaklessen in en door het groene onderwijs. Daartoe wordt er momenteel gezocht naar een vorm van samenwerking tussen de HASsen en Wageningen UR op een zodanige wijze dat ook deelname van derden (EuroToques, Stichting Kinderpostzegels Nederland, Koningin Wilhelmina Fonds, APS, GGD Rotterdam, e.a.) mogelijk blijft.

8. Gruitsjop

Dit project beoogt ontwerpen te maken voor winkels, waarin koopgedrag gericht op gezonde en gevarieerde voeding wordt gestimuleerd. De organisatie YD+I in Amsterdam heeft een tiental jonge internationale ontwerpers geïnteresseerd om met ontwerpen te komen voor nieuwe transactieplaatsen, waar de klant op volkomen natuurlijke wijze wordt uitgenodigd tot het ontwikkelen van een gezond koopgedrag. In verschillende fasen zijn de eerste resultaten van de ontwerpers besproken met vertegenwoordigers uit bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties, enerzijds om de ontwerpers van inhoudelijke kennis te voorzien, maar anderzijds om de deelnemers te confronteren met een andere benadering van transactieplaatsen (winkels, supermarkten, mobiele verkoopsystemen). Het onderwerp heeft daarbij al veel belangstelling gewekt. Na afronding van het project met YD+I is het concept dat toentertijd beschikbaar was, verder bewerkt door een selectie van vijf ontwerpers. De journaliste mw. M. Heselmans bereidt de teksten voor. Het projectmanagement is in handen van mw. E. Vaane (WUR). De verwachting is dat in begin 2005 een pakket van ontwerpen kan worden gepubliceerd. Ook de vakpers heeft belangstelling getoond voor het concept. Verder heeft een supermarktketen in Noorwegen belangstelling voor het concept.

9. Eeticons

Doel van dit project is een manier te vinden waarmee op een simpele wijze over basisspecificaties van levensmiddelen kan worden gecommuniceerd door middel van begrijpelijke symbolen. Dus een soort "Jip en Janneke taal" voor labels op verpakkingen.

Veel mensen begrijpen de betekenis van de calorische waarde van een product niet. Zij kennen van zichzelf ook niet de voor hen aanbevolen hoeveelheid calorieën per dag. Laat staan dat zij weten in welke verhouding de energie-inhoud van een product (vaak aangegeven in wisselende eenheden per wisselende hoeveelheid product) staat tot de aanbevolen hoeveelheid calorieën in hun dagelijkse voeding.

Of een product duurzaam is geproduceerd, is door de consument vrijwel niet te achterhalen. Vaak is echter wel bij de producenten bekend hoeveel energie bij de bereiding van een product is gebruikt. Dit kan worden uitgedrukt in termen van exergie: een maat voor de hoeveelheid hoogwaardige energie die is gebruikt. De vraag is echter, hoe je over die hoeveelheid exergie kunt communiceren.

Er zijn in Nederland nogal wat mensen die geen alcohol in hun voeding willen of mogen. Zij kunnen echter meestal niet zien of er alcohol in een product zit, zoals soms in gebak, zoetwaren en dranken. Of de informatie is erg moeilijk te vinden.

De wens om dit soort informatie om te vormen tot een door de consument goed te begrijpen stelsel van symbolen, zal niet door iedereen met vreugde worden ontvangen. Wil men hier toch een omslag bereiken, dan vraagt dat om een onorthodoxe aanpak. Eén, waarin maatschappelijke organisaties en de overheid een vooraanstaande rol spelen.

Om in kaart te brengen waar het over gaat heeft een studente van de TU Delft (mw. Kneppers) binnen het kader van een afstudeeronderwerp een consultatieronde gemaakt bij diverse organisaties (Consumentenbond, Universiteiten, bedrijven), met de vraag welke productspecificaties volgens hen cruciaal zijn bij de beoordeling van een product door de consument. Daarna volgde het maken van een aanzet tot de objectivering van bepaalde productspecificatie en een eerste aanzet tot een vorm van classificering. Vervolgens werd geprobeerd enkele eenvoudige grafische symbolen ("eeticons") voor de geselecteerde productspecificaties te ontwerpen, echter zo, dat diverse schalen van "emoties" konden worden verbeeld.

Zoals al vermeld is in een kleinschalig experiment (binnen het kader van "Eye on Food") gebleken dat consumenten gevoelig zijn voor afwijkende vormen van product labeling.

3. Rapporten

- Duurzame producten – duurzame kansen – Startschot voor nieuwe initiatieven (rapportnr. 04.2.080, december 2004)
- Communiceren over eten II – Voeding, gezondheid, voedselveiligheid én .... communicatie (rapportnr. 04.2.079, december 2004)
- Nieuwsbrief Smaaklessen© (12 juli 2004)
- Voortgangsrapportage Smaaklessen© (5 juli 2004)
- Voortgangsrapportage InnoFisk1© (23 juni 2004)

4. Media¹⁴

- Smaakles – onderwijs dat scholieren leert hoe oordeelkundig te proeven en ingrediënten te onderscheiden (Trouw in 'Nieuw in 2004', 30 december 2004)
- Lekker zuur; kinderen hebben niet alleen voorkeur voor zoet (NRC Handelsblad, 4 december 2004)
- Onderwijs krijgt smaak te pakken (Het Kleine Loo, 16 november 2004)
- Smaaklessen Nederland-breed geïmplementeerd (AgriHolland, 2 augustus 2004)
- Van dit product wordt u dik (Algemeen Dagblad, 13 mei 2004)
- Smaaklessen smaken naar méér (Jongleren, lente 2004)
- Topkok Pierre Wind aan de slag met groep (De Kralingsche School, 21 januari 2004)
- Introductie van smaaklessen in Rotterdam (Jeugdjournaal en RTV Rijnmond, 21 januari 2004)
- Persbericht 'Introductie smaakles op Rotterdamse basisscholen' (21 januari 2004)
- Ook pillen met vitaminen of haaienkraakbeen kunnen ongezond zijn, Petra Huijser (Dagblad De Limburger, 14 januari 2004)

5. Lezingen e.d.

- Smakelijk eten, AKK Conferentie, Maarssen, lezing H.J. Huizing en P. Wind (2 november 2004)
- Introductie van smaaklessen, Rotterdam, opening Ger Vos (21 januari 2004)

---

¹⁴ Het betreft zowel artikelen over/naar aanleiding van het werk van InnovatieNetwerk, als zelf geschreven artikelen.

Lerende Netwerken

1. Doel/ambitie

De ambitie is om middels leerprocessen de methoden voor de ontwikkeling én implementatie van grensverleggende vernieuwingen voortdurend aan te scherpen en te verbeteren en onze professionaliteit op dit vlak steeds verder te vergroten.

Als InnovatieNetwerk in 2005 in haar laatste jaar van de looptijd van haar programma is gekomen en de beslissing genomen moet worden over de continuering, is het belangrijk om dan vast te stellen of zij zowel inhoudelijk als procesmatig de goede dingen op een goede manier heeft gedaan. Tevens moet duidelijk zijn wat de (nieuwe) sprong voorwaarts zou moeten zijn: naar inhoud en proces.

De volgende vragen zullen in 2005 beantwoord moeten zijn:

1. Is het gelukt om nieuwe systeeminnovatieve concepten te ontwikkelen die staan voor een duurzame oplossing (3 P's) van hardnekkige maatschappelijke problemen?
2. Is het gelukt om deze concepten tot een begin van uitvoering te brengen? In welke vormen is dat gelukt? Als dit niet het geval is geweest, wat waren daar dan de oorzaken van??
3. Is het zinvol om de focus op concepten in een mogelijk vervolgprogramma te handhaven??
4. Wat hebben we geleerd van de diverse aanpakvormen? Welke (al dan niet gewijzigde/aangepaste) aanpak zullen we in de toekomst hanteren?
5. Wat voor competenties (kennis, vaardigheden, houding) hebben innovatiemanagers/stafmensen InnovatieNetwerk nu precies nodig om processen richting systeeminnovaties te initiëren, in te richten en te begeleiden. Wat betekenen dit soort processen voor de competenties voor andere participerende partijen.

De uitkomsten van de activiteiten die binnen Lerende Netwerken (LN) zijn ontplooid, moeten een bijdrage leveren aan het beantwoorden van het grootste deel van deze vragen. De antwoorden zullen in een afsluitend document worden gegeven, dat tevens als startdocument kan worden gezien voor een mogelijk vervolg van het programma.

Een apart document zal de diverse vormen van aanpak die InnovatieNetwerk heeft gehanteerd, evaluerend beschrijven. Er zullen suggesties in staan over de in de toekomst te hanteren aanpakvormen, gekoppeld aan een verzameling van te hanteren methoden en technieken. Hierbij zal vanuit de praktijk van InnovatieNetwerk tevens worden gereflecteerd op de theorie over transitie en systeeminnovaties. In deze publicatie zal ook een overzicht zijn opgenomen over welke competenties innovatie-aanjagers, zoals de stafleden van InnovatieNetwerk, nodig hebben om projecten gericht op systeeminnovaties voor duurzame ontwikkeling te ontwikkelen en te begeleiden. Gekoppeld aan dit overzicht zullen suggesties worden gedaan om een leergang voor dit soort functies verder te ontwikkelen en te implementeren. Deze leergang zal reeds in de looptijd van InnovatieNetwerk worden opgezet.

Eén van de vragen die *niet* binnen dit thema zal worden beantwoord is de vraag of de concepten daadwerkelijk een bijdrage leveren richting een duurzame ontwikkeling, onderverdeeld naar de 3P's. Deze vraag zal binnen de inhoudelijke thema's en projecten moeten worden beantwoord.

Het Thema Lerende Netwerken focust vooral op de (proces)aanpak en competentieontwikkeling.

In het thema Lerende Netwerken (LN) staat vooral 'het leren over en voor diverse aanpakvormen/processen' centraal. Dit betekent dat LN activiteiten zich richten op het naar boven halen van ervaringen over de processen die op thema- en op projectniveau worden ontworpen en gevolgd om daar vervolgens van te leren. Ze richten zich ook op het leren van processen die door andere organisaties, die een zelfde intermediaire positie innemen als InnovatieNetwerk en dus ook gericht zijn op systeeminnovaties voor duurzame ontwikkeling, worden ingezet. Daarnaast zullen de activiteiten er op gericht zijn om wetenschappelijke kennis over systeeminnovaties en transities te vertalen naar een te hanteren aanpak. Ook zal een overzicht worden gemaakt over methoden en technieken die in de uitvoering van de processen kunnen worden toegepast.

De werkzaamheden binnen dit thema richten zich niet op het managen van kennis in projecten die binnen de hoofdthema's van InnovatieNetwerk worden uitgevoerd. Deze vorm van (inhoudelijk) kennismanagement moet binnen de thema's en projecten zelf plaatsvinden. LN zal wel meedenken en suggesties doen over de manier waarop je dit leerproces binnen thema's en projecten kunt faciliteren. Vervolgens zal LN kijken hoe dit gegaan is, combineert dat met algemene kennis over kennismanagement en trekt lessen voor de toekomst.

Een tweede belangrijk aandachtspunt is het, op grond van bovengenoemde leerervaringen, benoemen en ontwikkelen van competenties voor diegenen die processen ontwerpen en (laten) uitvoeren gericht op duurzame ontwikkeling.

Een derde aandachtspunt is het denken over en werken aan competenties die diverse partijen nodig hebben om goed in processen, die toe doel hebben systeeminnovaties te bewerkstelligen, te kunnen functioneren. Dit aandachtspunt rechtvaardigt de activiteiten richting diverse vormen van onderwijs.

Uiteindelijk zullen de activiteiten binnen dit thema moeten leiden tot de volgende uitkomsten:

- Beschrijvingen van 'ideaaltypische processen' richting systeeminnovaties gericht op duurzaamheid, die als leidraden en niet als voorschriften voor activiteiten/projecten gericht op systeeminnovatieve oplossingen gebruikt kunnen worden;
- Overzicht krijgen van te hanteren methoden en technieken die in de afzonderlijke stappen van zo'n ideaaltypisch traject kunnen worden gebruikt;
- Inzicht in de benodigde randvoorwaarden waarin zo'n traject gelopen kan worden;
- Een beschrijving van de benodigde competenties voor 'aanjagers' van systeeminnovaties zoals stafmensen van InnovatieNetwerk;
- Een beschrijving van de benodigde competenties voor de spelers (in netwerken) in zo'n traject;
- In samenwerking met andere organisaties: de opzet van een leergang voor competentieontwikkeling voor innovatie-aanjagers;
- Een afsluitend document die de ambities, de aanpak en de te behalen resultaten voor een mogelijk vervolg van InnovatieNetwerk aangeven.

Om tot deze resultaten te komen is het volgende nodig:

- Monitoring en (tussentijdse) evaluatie: activiteiten binnen dit kader zijn gericht op het beschrijven en beoordelen van trajecten gericht op systeeminnovaties waardoor nieuwe (ervarings)kennis wordt verkregen over ideaaltypische processen. Tevens zal binnen deze activiteiten (nieuwe) wetenschappelijke kennis over systeeminnovatie en transities moeten worden vertaald naar concrete suggesties voor een (aangepaste) aanpak;
- Het opzetten van leergang voor stafmedewerkers van programmabureaus zoals InnovatieNetwerk, gericht op het overdragen en ontwikkelen van competenties van innovatie-aanjagers;
- Het organiseren van studiedagen/themamiddagen voor de staf van

InnovatieNetwerk en bij het werk van InnovatieNetwerk direct betrokkenen om met elkaar te leren (bij- en afleren) over elementen uit processen richting SI-concepten.

2. Projecten

Het werk binnen Lerende Netwerken is in drie categorieën te verdelen: 1) leren intern, 2) leren met externen en 3) opbrengsten en waardering in kaart brengen.

2.1. Intern leren

A. Monitoring en evaluatieproject (MEP)

UvA en SIOO voeren dit project uit. Het leidt tot gedetailleerde beschrijvingen over het verloop en de aanpak een aantal grote projecten van InnovatieNetwerk. Het doel hiervan is ten eerste om het leerproces over de te hanteren aanpak in projecten gericht op systeeminnovatieve concepten, nauwkeuriger te richten. Ten tweede biedt het de mogelijkheid om na reflectie de aanpak op onderdelen aan te passen. Ten derde biedt het de mogelijkheid om verschillende aanpakvormen met elkaar te vergelijken. Het project bevat twee delen: actiegericht onderzoek en een 'on line' leerproces.

Het project zal een beschrijving van het repertoire van aanpakken opleveren, een analyse van dit repertoire op grond van ervaringen van vergelijkbare programma's en wetenschappelijke inzichten over systeeminnovaties en transitie, en een overzicht van competenties die een aanjager van systeeminnovaties nodig heeft.

B. Organisatie van themastaven

Het interne leerproces wordt verder gevoed door zogenaamde themastaven. In overleg met de staf bereidt de themacoördinator deze themastaven voor (voorjaar: 2 themastaven in 3 weken, najaar: eens in de 2 weken). In een aantal stond 'het leren van buiten' centraal. De andere themastaven werden gebruikt om te reflecteren op het werk binnen de andere thema's. In dit kader zijn een aantal themastaven georganiseerd door de MEP-onderzoekers.

2.2. Leren met anderen

A. Leerconferentie over repertoire aanpakken systeeminnovaties

Op grond van de eerste uitkomsten van het MEP-project heeft InnovatieNetwerk een boekje laten schrijven over ons repertoire aan aanpakken. Dit boekje stond centraal in een leerconferentie op 11 november in Schiedam. De conferentie had meerdere doelen: 1) Kijken of het mogelijk is om op grond van gedocumenteerde ervaringen van één organisatie met mensen van andere organisaties te leren over een repertoire aanpakken. 2) Personen van diverse organisaties stellen samen adviezen op over aanpakvormen. Er namen ruim 100 mensen uit verschillende domeinen deel. Het domeinoverschrijdende leren zal verder worden opgepakt door het CompetentieCentrum voor Transitie (CCT).

B. Verkenning Leertraject Aanjagers van Systeeminnovaties

Uit verkennende gesprekken met Habiforum, NIDO en COKON/AKK bleek reeds eerder dat er bij hen, net als bij InnovatieNetwerk, behoefte bestaat om gezamenlijk een soort leergang te organiseren voor 'anjagers van systeeminnovaties'. In zo'n leergang kan de combinatie van 'van elkaars ervaringen leren' en 'leren van de (transitie)wetenschap' versterkt worden. Dit jaar hebben deze organisaties nader verkend wat voor wie interessant zou zijn. De oprichting van een CompetentieCentrum voor Transitie (CCT) door het Ministerie van VROM, SenterNovem, TNO en het KSI-netwerk kan mogelijk de organisaties zijn waarbinnen een dergelijk leertraject kan worden georganiseerd.

2.3. Opbrengsten en waardering in kaart

A. Waarderings- en imago-onderzoek

Dit onderzoek is uitgevoerd door Synovate. Door middel van zowel een kwalitatief als kwantitatief onderzoek hebben we een beeld gekregen over hoe ons netwerk (mensen uit ons adressenbestand) tegen ons werk aankijkt. Het algemene oordeel was positief. Uit de resultaten van dit onderzoek hebben we voor onszelf een aantal actiepunten gehaald waar we mee aan het werk zijn gegaan.

B. Opstellen format rapportage over concepten

In het voorjaar van 2003 heeft het bestuur de criteria vastgesteld op grond waarvan InnovatieNetwerk in 2005 kan aangeven of zij al dan niet in haar werk succesvol is geweest. Met het opstellen van die criteria anticipeert InnovatieNetwerk op een evaluatie die dan plaats moet hebben. In 2003 en 2004 hebben we geëxperimenteerd met de wijze waarop we het bestuur het beste konden informeren over de stand van zaken. Begin 2004 is uiteindelijk met één van de bestuursleden van InnovatieNetwerk een definitief format ontwikkeld waarmee de stand van zaken rond de door ons ontwikkelde grensverleggende concepten zeer bondig kan worden gepresenteerd.

2.4. Onderzoeksprojecten

A. NRLO historische analyse

Met medefinanciering van de COS heeft InnovatieNetwerk een onderzoeksproject uitgezet over de rol die de NRLO in het verleden heeft gespeeld, en vooral de ontwikkeling in die rol, gekoppeld aan maatschappelijke ontwikkelingen. Tot op heden is er weinig aandacht geweest voor de specifieke positie, rol en dynamiek van intermediaire organisaties in wetenschaps- en technologiebeleid.

Met het opstellen van een essay waarin beleidsgerichte aanbevelingen worden gedaan voor sectorraden in het algemeen, en (mogelijk) InnovatieNetwerk in het bijzonder, zal het project worden afgesloten. De uitkomsten van deze studie zullen als achtergrond bij de activiteiten gericht op het evalueren van InnovatieNetwerk gebruikt worden. De studie wordt uitgevoerd door de Stichting Historie der Techniek in samenwerking met de Universiteit Twente (leerstoelen 'Filosofie van wetenschap en techniek' en 'Geschiedenis van wetenschap en techniek').

B. Afstudeerproject 'Rol intermediaire organisaties bij systeeminnovaties'

Afstudeerder Hanneke Bodewes van de Universiteit van Twente heeft een onderzoek verricht naar InnovatieNetwerk, casus Agroparken, als intermediaire organisatie bij systeeminnovaties. Deze studie geeft een mooi inzicht in de (on)mogelijkheden van intermediaire organisaties om tot systeeminnovatieve concepten te komen, en ze in de praktijk tot werking te (laten) brengen. De uitkomsten van deze studie zijn in een themastaf met de staf gedeeld. Tevens zullen de uitkomsten in de analyses over ons repertoire van aanpakken worden meegenomen.

C. Praktijkervaringen over systeeminnovaties in andere sectoren

Bij het uitwerken van de speerpunten in het toekomstgerichte programma 'Glastuinbouw 2020' bleek het belangrijk om te kijken en te leren van complexe veranderingsprocessen die zich elders hebben voorgedaan ('Leren van buiten'). InnovatieNetwerk en SIGN hebben samen met W.E. van de Geijn (Van de Geijn Partners) de noodzaak van een ingrijpende verandering of systeeminnovatie zichtbaar gemaakt.

Van de Geijn Partners bleek betrokken te zijn geweest bij meerdere complexe vernieuwingsprocessen buiten de glastuinbouw. InnovatieNetwerk en SIGN hebben Van de Geijn Partners gevraagd deze processen te beschrijven en de leermomenten te benoemen. Deze inzichten zullen InnovatieNetwerk en SIGN behulpzaam zijn bij het opzetten van ingrijpende vernieuwingsprocessen.

3. Rapporten

- Leren over grensverleggend vernieuwen (input voor leerconferentie 11 november 2004) (rapportnr. 04.2.082, oktober 2004)
- Nieuwsbrief InnovatieNetwerk de maat genomen (21 juli 2004).

4. Media

- Aan de infarcten van Nederland doet men niets, Jan Rotmans (Trouw, 14 juli 2004)

5. Lezingen e.d.

- Systeminnovaties en de rol van de overheid, inleiding Ger Vos. Strategennetwerk Rijksoverheid, 16 december 2004.
- Inleiding en begeleiding workshop over de aanpak van InnovatieNetwerk, met als voorbeeld 'Kas als Energiebron', Gertjan Fonk en Henk van Oosten (Congres Knooppunt InnovatieNet, 9 december 2004)
- De aanpak van grensverleggende vernieuwingen, lezing Ger Vos. Innovatieplatform Aquacultuur, 30 september 2004.
- System Innovation in Rural Areas and Agricultural Systems. The Innovation Network Approach, lezing/paper Gertjan Fonk tijdens congres 'Sustainable Communities 2004', Burlington, Vermont (VS) (14-18 juli 2004)

Communicatie en Beeldvorming

1. Doel / ambitie

De ambitie bij Communicatie en Beeldvorming is om onze communicatie zodanig te laten zijn dat:

- we als organisatie uitstralen wat we willen zijn: grensverleggende vernieuwers op het vlak van landbouw, voeding en groene ruimte;
- onze ideeën en concepten op een, ook voor niet-ingewijden, toegankelijke manier worden gepresenteerd;
- onze naamsbekendheid wordt vergroot, zodat mensen met inspirerende ideeën of met plannen voor het in de praktijk brengen van vernieuwende concepten ons weten te vinden.

Effectieve communicatie is cruciaal voor InnovatieNetwerk. De organisatie moet het hebben van betrokkenheid en inzet van mensen uit allerlei partijen en gremia. Zij moeten (kunnen) snappen wat we doen en willen, ze moeten zich aangetrokken voelen tot onze organisatie en uitgedaagd worden om te participeren of over ons te berichten (in geval van de media). Het doel van InnovatieNetwerk is grensverleggende vernieuwingen binnen landbouw, voeding en groene ruimte mogelijk te maken door concepten te bedenken die als katalysator daarvan kunnen dienen. Om dit doel te bereiken is het van groot belang dat niet alleen (en zelfs niet vooral) op abstract niveau over ingewikkelde materie wordt gecommuniceerd, maar dat ook contact wordt gezocht met de *mensen* met wie we iets willen.

Vanaf de fase waarin over projectinhoud wordt nagedacht meteen al communicatieve vragen stellen, toegankelijke taal, aantrekkelijk beeldmateriaal dat als kapstok dient om onze activiteiten aan op te hangen in het geheugen van mensen, aanwezigheid in publieke media, open het maatschappelijk debat zoeken, verrassend (juist niet volgens vaste verwachtingspatronen) communiceren, de creativiteit zoeken om *mensen* aan te spreken en niet alleen het deskundige hoofd zijn allemaal manieren die ons kunnen helpen ons werk effectiever te maken en betere resultaten te behalen.

InnovatieNetwerk beoogt door het communicatief in de schijnwerpers zetten van de zogenaamde gouden eieren (concepten / projecten die exemplarisch zijn voor wat InnovatieNetwerk doet) de identiteit en bekendheid van de organisatie te versterken.

Communicatiedoelen, doelgroepen en voornaamste middelen:

1. *Bekendheid v.w.b. identiteit organisatie, expertises en inhoud van belangrijkste activiteiten*
Doelgroep: sleutelfiguren voor InnovatieNetwerk: mensen met zeggenschap over (voort)bestaan van InnovatieNetwerk, belangrijkste bestaande netwerkcontacten uit de vierhoek
2. *Naamsbekendheid en bekendheid met identiteit van de organisatie*
Doelgroep: personen uit de vierhoek bedrijfsleven, overheid, maatschappelijke organisaties en wetenschap die betrokken zijn bij grensverleggende vernieuwingen in landbouw, voeding en groene ruimte, andere (potentiële) partners in ons netwerk, vakpers en (in mindere mate) landelijke pers
3. *Publiek/maatschappelijke aandacht voor het werk van InnovatieNetwerk en het entameren van maatschappelijke discussies waar gewenst*
Doelgroep: beleidsmakers, journalisten (met name landelijke media), algemeen publiek

Voornaamste communicatiemiddelen:

Algemeen informerende nieuwsbronnen (zoals brochure over InnovatieNetwerk, journalistiek vormgegeven flyers, nieuwsbrieven, de website, films e.d.), de rapporten,

persberichten en artikelen in kranten en tijdschriften (vrije publiciteit), directe mediacontacten.

2. Korte terugblik 2004

- In 2004 is relatief vroeg een jaarverslag uitgebracht waarin zakelijk de benodigde informatie staat vermeld. Er is voor gekozen om het boekje over de voortgang van het Monitoring- en EvaluatieProject als het jaarlijkse visitekaartje te bestempelen. Dit boekje wordt gebruikt voor de conferentie op 11 november 2004 en is geschreven door Henk Steenhuis, journalist.
- De website is herzien; de presentatie van wat InnovatieNetwerk is en doet is directer geworden, de zoekfunctie is uitgebreid, er is meer aandacht voor nieuwsberichten en de films en ander beeldmateriaal waar InnovatieNetwerk over beschikt. Bovendien is de website gemakkelijker bij te houden in praktische zin.
- Er is begonnen aan het schrijven van de eerste in een reeks zogenaamde top rapporten: rapporten die op een aantrekkelijke manier een aantal onderliggende rapporten coveren en voor breed publiek toegankelijk maken. Schrijfster van het Agroparkenboek is journaliste Tanny Dobbelaar. Vormgever is DieTwee, ontwerpbureau uit Utrecht.
- Er is begonnen met een ingrijpende restyling van de diverse typen rapporten. Ontwerpbureau DieTwee uit Utrecht is gevraagd deze restyling te doen. Opvallende kenmerken van het werk van dit bureau zijn een geïntegreerde benadering van vorm en inhoud (het streven naar inhoudelijke communicatie en verbeelding, meer dan een plaatje bij een praatje), het werken met taal en tekst als onderdeel hiervan en de creatieve opvallende uitstraling die het werk van DieTwee heeft. Doel is ten eerste om alle rapporten aantrekkelijker en passender bij het werk van InnovatieNetwerk te laten ogen. Dit uit zich in een creatiever en opvallender ontwerp. Doel is ten tweede om alle rapporten meer 'familie' van elkaar te doen zijn, herkenbaar als afkomstig van InnovatieNetwerk.
- Er is tevens begonnen met een herziening van de manier waarop rapporten tot stand komen. Geïnventariseerd wordt wat voor InnovatieNetwerk de beste vorm is: geheel geautomatiseerd, of ten dele. Een belangrijke motivatie hierbij is dat we beeldmateriaal van veel betere technische kwaliteit in de rapporten willen, en dat we de rapporten in z'n geheel professioneler willen laten ogen. Dit proces zal onder andere tot gevolg hebben dat we specifiekere eisen zullen formuleren m.b.t. aanlevering van materiaal (tekst en beeld) door opdrachtnemers.
- Er is een beeldbank gemaakt waar het belangrijkste beeldmateriaal, al aanwezig, is opgenomen. De beeldkwaliteit is benoemd, en daarmee samenhangend de geschiktheid van betreffend beeld voor een bepaald medium (website, rapport, powerpoint e.d.). Medewerkers kunnen zelf in de beeldbank zoeken. De eigenaar van het beeld is benoemd, en daarmee is ook duidelijk of sprake is van vrij hergebruik of dat nog rechten moeten worden betaald bij hergebruik.
- Het gebruik van flyers (korte presentatieteksten met beeld) is toegenomen. Ze worden soms gebruikt om mee te nemen naar netwerkgesprekken, maar ook digitaal verzonden als aankondiging van een bijeenkomst of rapport.
- Er zijn allerlei artikelen geschreven en verschenen in kranten en tijdschriften.
- De communicatieadviesgroep heeft zich over een aantal onderwerpen gebogen. Voornaamste doel van deze bijeenkomsten waarbij een aantal journalisten worden uitgenodigd is het beter leren kennen van de manier waarop de media werkt en hoe daar wordt gedacht. Met als gevolg een beter beeld over hoe eigen onderwerpen aan te pakken en te benaderen.
- Alle medewerkers hebben een communicatietraining gevolgd bij Ati Dijkmeester en Judith Bosch. Nadruk lag op algemene presentatie- en interviewtraining.

Financieel overzicht

Het beschikbare budget voor InnovatieNetwerk was in 2004 in totaal € 4,5 miljoen. Dit totale budget was als volgt opgebouwd. Apparaatsbudget (personeel en materieel) € 1,1 miljoen en Programmabudget € 3,4 miljoen. Het totale budget is in 2004 vrijwel geheel besteed.

	Beschikbare budget 2004 (miljoen euro)	Realisatie 2004 (miljoen euro)
Apparaatsbudget:		
personeel	0.89	0.76
materieel	<u>0.21</u>	<u>0.30</u>
totaal	1.10	1.06
Programmabudget	<u>3.44</u>	<u>3.44</u>
Totaal budget	4.54	4.50

Toelichting

Apparaatsuitgaven

De totale apparaatskosten blijven binnen de begroting. Dat de personele kosten lager uitvallen dan het hiervoor beschikbare budget is vooral het gevolg van detachering van twee medewerkers voor circa de helft van hun werktijd. Evenals voorgaande jaren vallen de materiële lasten hoger uit. Dit hangt samen met de opbouw van het bureau en de aard van de werkzaamheden. De materiële kosten betreffen vooral bureaunkosten, reiskosten en kosten in verband met workshops en studiedagen. Ook de kosten voor het bestuur worden onder materiële lasten geboekt.

Programma-uitgaven

Het gehele voor programma's beschikbare budget is in 2004 besteed. Hieronder is de verdeling over de verschillende thema's aangegeven.

Begroting en realisatie 2004 per thema

Thema	Begroting (x 1.000 euro)	Realisatie (x 1.000 euro)
Groene Ruimte	1.050	1.165
Transitie Duurzame Landbouw (incl. SIGN en SIR/Courage)	1.100	1.285
Voeding voor een Gezonde Samenleving	450	285
Lerende Netwerken	200	120
Communicatie en Beeldvorming	240	150
Themagebonden personele inzet en overige projecten	400	435
Totaal programmabudget	3.440	3.440

Bijlage 1: Samenstelling Bestuur per 1 januari 2005

Andriessen, Prof.mr. F.H.J.J.	
Beckers-de Bruijn, Drs. M.B.C.	SNM/Biologica
Boon, Ir.ing. H. de	
Dijkhuizen, Prof.ir. A.A.	Wageningen UR
Jansen, Mr. G.J.	Prov. Overijssel
Kalden, Drs. C.J.	Min. LNV
Koole, Drs. W.	Consumentenbond
Kremers, Dr. J. (voorzitter)	
Montfrans-Hartman, G.W. van	
Mulder, A.J.	
Sangster, Dr. B.	Unilever plc
Veenhof, A.H.A.	Kon. Wessanen nv
Vogelaar, J.C.P.	
Vos, Dr. G. (secretaris)	InnovatieNetwerk

Bijlage 2: Samenstelling Bureau per 1 januari 2005

medewerker:

Beun, Ir. N.J. (Nico)
Dijkveld Stol, Ir. N.A. (Nanko)
Fonk, Dr.ing. G. (Gertjan)
Hillebrand, Dr. J.H.A. (Hans)
Hübens, Ir. P.G.M. (Paula)
Huizing, Dr. H.J. (Henk)
Hulshof, Drs. C.W.M. (Claudi)
Jense-Schouten, M. (Tineke)
Oosten, Dr.ir. H.J. (Henk) van
Pieters-van Wageningen, D.P. (Erna)

Rutten, Ir. J.M. (Hans)
Schaik, Drs. C.M. (Charles) van Schaik
Vos, Dr. G. (Ger)
Wagemans, Dr.ir. M.C.H. (Mathieu)
Wilt, Dr.ir. J.G. (Jan) de

aandachtsgebied:

groene ruimte, water, sociaal-culturele aspecten
organisatie, financiën (t/m januari 2005)
lerende netwerken, methoden, financiën
groene ruimte, sociaal-culturele aspecten
transitie duurzame landbouw
voeding
communicatie en PR
secretaresse
glastuinbouw
directiesecretaresse, traffic-coördinator
communicatie
algemene zaken, voeding
water
directeur
veelzijdig platteland, institutionele aspecten
transitie duurzame landbouw

Bijlage 3: Samenstelling Taakgroep Groene Ruimte

Andriessen, Prof.mr. F.H.J.J.	voorzitter/trekker (InnovatieNetwerk)
Bakker, Ir. R.	BVR
Beun, Ir. N.J.	InnovatieNetwerk
Blom, Dr.ir. G.	Voorzitter ICES/KIS-programma Leven met Water
Bruins, Drs. A.	LNV-GRR
Eijsackers, Prof.dr. H.J.P.	Alterra
Grotenhuis, Dr. H. te	Provincie Overijssel
Hillebrand, Dr. J.H.A.	secretaris, InnovatieNetwerk
Kromhout, H.C.	ANWB
Montfrans-Hartman, G.W. van	
Peters, Drs. R.	Gemeente Amsterdam
Roemaat, J.	LTO
Slingerland, Ir. C.T.	Arcadis
Vos, Dr. G. (agendalid)	InnovatieNetwerk
Wagemans, Dr.ir. M.C.H.	InnovatieNetwerk

Bijlage 4a: Samenstelling Maatschap Transitie Duurzame Landbouw

Beckers-de Bruijn, Drs. M.B.C.	SNM/Bilogica
<i>Boersma, Dr.ir. M.A.M.</i>	<i>Essent Holding N.V.</i>
Boon, Ir.ing. H. de	voorzitter/trekker (InnovatieNetwerk)
Bordewijk, J.A.	Unilever
Brouw, Dr. P.M. op den	EZ
Burger, Ir. A.M.	LNV-DL
Cohen, Drs. F.S.M.	Consumentenbond
Cramer, Prof.dr. J.	EUR
Dekker, Ir. W.	Nutreco
Dijkhuizen, Prof.ir. A.A.	Wageningen UR
Doel, K.L. van den	CBL
Driessen, G.H.M.	Prov. Limburg
Duijzer, Ing. D.	LTO Nederland
Duyn Schouten, Prof.dr. F.A. van der	Universiteit Tilburg
Horsten-van Santen, Ir. Y.J.P.	VROM-DGM
Hübens, Ir. P.G.M.	secretaris, InnovatieNetwerk
Jong, Ir. M. de	Dierenbescherming
Keijzers, Prof.drs. G.H.J.	Nyenrode
Kromhout, H.C.	ANWB
Kruiper, Drs.ing. S.J.	Rabobank Nederland
Lundqvist, A.H.	TU-Eindhoven
Meijer, Th.A.M.	HPA
Ramekers, Drs. J.J.	PVE
Roekel, Ir. J. van (agendalid)	COKON
Sanders, Drs. J.J.G.M.	Campina Melkunie
Schuttelaar, Ir. M.R.J.	Schuttelaar & Partners
Staman, Mr.drs. J.	Rathenau Instituut
Tielrooij, F.	Platform Agrologistiek
Veen, J. van der	PT
Vermeer, Ing. A.	ZLTO
Vos, Dr. G. (agendalid)	InnovatieNetwerk
Welsen-Moonen, D.E. van	TNO-INRO
Wijffels, Dr. H.H.F.	SER
Wilt, Dr.ir. J.G. de	secretaris, InnovatieNetwerk

Bijlage 4b: Samenstelling Taakgroep Transitie Duurzame Landbouw

Boon, Ir.ing. H. de
Bordewijk, J.A.
Cramer, Prof.dr. J.
Klumpers, Drs. T.
Staman, Mr.drs. J.
Veen, J. van der
Vermeer, Ing. A.
Wilt, Dr.ir. J.G. de

voorzitter
Unilever
EUR
LNV-DL
Rathenau Instituut
PT
ZLTO
secretaris, InnovatieNetwerk

Bijlage 5: Samenstelling Taakgroep Voeding voor een Gezonde Samenleving

Dortland, Dr.ir. R.J.	Min. VWS
Haan, Drs. F.H. de (agendalid)	Min. EZ
Hautvast, Prof.dr. J.G.A.J.	Wageningen UR
Huizing, Dr. H. J.	secretaris, InnovatieNetwerk
Koole, Drs. W.	Consumentenbond
Sangster, Dr. B.	Unilever
Trijp, Prof.dr.ir. J.C.M. van	Wageningen UR
Veenhof, A.H.A.	Wessanen (voorzitter/trekker) (InnovatieNetwerk)
Veer, Ir. A. de	Min LNV/VVA
Vos, Dr. G. (agendalid)	InnovatieNetwerk